

FEDERICA VENTURI'NİN “UYGURLAR HAKKINDA ESKİ BİR TİBET BELGESİ: YENİ BİR ÇEVİRİ VE YORUM” ADLI MAKALESİNİN ÇEVİRİSİ

Nilay ŞEN*

Öz

Bu makale, Federica Venturi'nin *Journal of Asian History* dergisinin 2008 yılı, 42/1 numaralı sayısında yayınlanmış olan “An Old Tibetan Document on the Uighurs: A New Translation and Interpretation” adlı makalesinin Türkçeye çevirisidir. Venturi'nin, Pelliot Tibétain (P.T.) Koleksiyonu içinde yer alan P.T. 1283 numaralı belgenin bir bölümüne dair tercümesi ve yorumunu içeren bu makalesi, Orta Asya Türk Tarihi hakkında değerli bilgiler sağlaması açısından Türk tarihçiliği için oldukça önemlidir. Giriş bölümünde, çevirisi yapılan makale hakkında kısaca bilgi verilmiş, ardından makalenin tüm dipnotlarıyla birlikte çevirisi sunulmuştur.

Anahtar Kelimeler: P. T. 1283 numaralı Tibet belgesi, Türk Boyları ve Mitleri, Türkistan, Uygurlar.

Translation of Federica Venturi's article titled “An Old Tibetan Document on the Uighurs: A New Translation and Interpretation”

Abstract

This article is the Turkish translation of Federica Venturi's article titled “An Old Tibetan Document on the Uighurs: A New Translation and Interpretation” published in 2008 issue 42/1 of the *Journal of Asian History*. This article by Venturi, which includes the translation and interpretation of a part of the document with the number P.T. 1283 in the Pelliot Tibétain (P. T.) Collection, is very important for Turkish historiography as it provides valuable information about Central Asian Turkish History. In the Introduction section below, a brief

Geliş Tarihi: 6 Temmuz 2022 - Kabul Tarihi: 8 Aralık 2022.

Atıf Bilgisi: Nilay Şen, “Federica Venturi'nin “Uygurlar Hakkında Eski Bir Tibet Belgesi: Yeni Bir Çeviri ve Yorum Adlı Makalesinin Çevirisi”, *Türk Dünyası Araştırmaları*, Cilt 132, Sayı 261, İstanbul 2022, s. 451-480.

* Tarih Uzmanı, İstanbul-Türkiye, nilaysen76@gmail.com, ORCID ID: 0000-0002-4564-6695.

information about the translated article was given, and then the translation of the article was presented with all its footnotes.

Keywords: Tibetan Document numbered P.T. 1283, Turkic Tribes and Myths, Turkestan, Uighurs.

Giriş¹

20. yüzyılın başlarında, Gobi çölünün kenarındaki vaha kasabası Tun-huang yakınlarındaki bir Budist mağarasının mahzeninde, büyük bir antik el yazması koleksiyonu keşfedilmiştir. Koleksiyondaki elyazmaları yaygın olarak Çince ve Tibetçe olmakla birlikte başka dillerde yazılmış olanlar da vardır. Tun-huang elyazması koleksiyonunu keşfeden kişi aynı zamanda bu mağaraların bekçiliğini yapan Wang Yuanlu adında bir keşiştir. Arkeolojik keşif gezisine çıkan Batılı kaşifler burada gördükleri değerli elyazmalarının bir bölümünü, keşiş Wang Yuanlu'dan satın almıştır. Bu Batılı kaşiflerden birisi de Fransız oryantalist Paul Eugène Pelliot (1878-1945)'dur.

Bugün, Tun-huang yakınlarında keşfedilen el yazmalarının bir kısmı Paris'teki Fransa Milli Kütüphanesinde (Bibliothèque Nationale de France), Pelliot Tibétain (P.T.) koleksiyonu içinde bulunmaktadır. Bu koleksiyona ait P.T. 1283 numaralı büyük bir Tibetçe el yazmasının içinde yer alan daha küçük bir metin, Orta Asya Türk tarihçiliği için çok önemlidir. Bahsi geçen Tun-huang el yazmasının bir tarafında Çince yazılmış Budizm ile alakalı bir metin bulunurken, diğer tarafında her ikisi de aynı el yazısıyla yazılmış iki Tibetçe metin vardır. Tibetçe metinlerden ikincisinin başlığı “*Kuzeyde Yaşayan Kraların ve Oymakların Durumu Hakkında Rapor*” olarak Türkçeye tercüme edilebilir. Söz konusu metinde Uygurların yanı sıra diğer Türk boyları hakkında da çeşitli bilgiler yer almaktadır; ayrıca bazı Türk mitlerine de yer verilmektedir.

Günümüze kadar Pelliot, Bacot, Ligeti, Clauson, Moriyasu gibi önemli akademisyenler bu metin üzerinde çalışmalar yapmıştır. Türkiye’de metin üzerinde çalışması bulunan akademisyenler, “*VIII. Yüzyıldan Kalma 1283 Numaralı Tibetçe El Yazmasında Geçen Türkçe Adlar Üzerine*” isimli çalışmasıyla Semih Tezcan ile “*Türk Mitlerindeki Motifler (VI.-VIII. Yüzyıllar)*” ve “*Çin ve Tibet Kaynaklarına Göre Göktürk Mitleri*” isimli makaleleri ile Hayrettin İhsan Erkoç’tur. Aşağıda çevirisini verdiğimiz makale, Venturi’ nin *Journal of Asian History* dergisinde yayınlanan “*An Old Tibetan Document on the Uighurs: A New Translation and Interpretation*”² adlı makalesidir. Federica Venturi’ nin söz konusu Tibetçe metin üzerindeki ayrıntılı çalışması, güncelliğini korumaktadır.

¹ Çalışmalarım sırasında benden desteğini esirgemeyen, her zaman bilgi ve birikimlerini paylaşan, öğrencisi olmaktan gurur duyduğum, değerli hocam Sayın Prof. Dr. Ahmet Taşağıl’a tüm yardım ve katkıları için teşekkür ederim. Ayrıca çevirisini yaptığım makalenin yazarı Sayın Federica Venturi’ye tercüme konusundaki sorularıma içtenlikle yanıt vererek bana destek olduğu için ve makalesinin tercümesini yayınlamama izin verdiği için teşekkür ederim.

² Federica Venturi, “An Old Tibetan Document on the Uighurs: A New Translation and Interpretation”, *Journal of Asian History*, Cilt: 42, Sayı: 1, 2008, s. 1-35.

Uygurlar Hakkında Eski Bir Tibet Belgesi: Yeni Bir Çeviri ve Yorum³

Bu konuda çalışma yapanların çoğunlukla “*Rapport sur les rois demeurant dans le nord*” şeklindeki Fransızca adıyla bildiği Eski Tibet belgesi, sekizinci yüzyıldan kalma bir metindir ve muhtemelen Türkologlar arasında, Tibetoloji uzmanlarından daha iyi bilinen Tibetçe bir metindir. Esasında tekstin dili Eski Tibetçe olmasına rağmen konusu Tibet ile hiç ilgili değildir; daha çok sekizinci yüzyıl dolaylarında, Kuzey Orta Asya ve Doğu Asya’da yaşayan birçok Türk boyu ile diğer göçebe kabileler hakkındadır. Metin, önemli tarihsel verileri sunar, bunun yanı sıra birkaç efsane ve hikâye barındırır. Bu nedenle gerçek ve kurgunun büyüleyici bir karışımıdır. Tarih ile gerçeği birbirinden ayıran belirsiz sınırlar, şimdi sıralayacaklarım gibi bir dizi soruyu akla getirmektedir. Bu metni kim hazırladı? Orijinal metin ilk olarak ne zaman düzenlendi? Orijinali Tibetçe mi yazıldı, yoksa farklı bir dilde mi yazıldı, farklı bir dilde yazıldıysa, sonradan neden ve nasıl Tibet diline çevrildi? Bu soruları incelemeye başlamadan önce, metnin kendisini tanımlamak gerekmektedir.

Kuzeyde yaşayan krallar hakkında rapor anlamına gelen “*Rapport sur les rois demeurant dans le nord*” adı, Paris’teki Bibliothèque Nationale Kütüphanesinde, Pelliot Tibétain (P.T.) koleksiyonunda tutulan küçük bir eksik metne atıfta bulunmaktadır. Bu metin, P.T. 1283 şeklinde numaralandırılan daha büyük bir el yazmasının bir bölümüdür. Paul Pelliot’ un (1878-1945), 1908 yılındaki Orta Asya seyahati sırasında bulduğu el yazmaları, bir tomar halindedir ve Tun-huang’ da bulunan diğer birçok belgede olduğu gibi, bu tomarlarda da sayfaların her iki yüzüne de yazı yazılmıştır. Belgenin bir yüzünde Çince yazılmış bir Budist teksti bulunurken; diğer yüzünde her ikisi de aynı yazar tarafından yazılmış iki Tibetçe tekst vardır.⁴ Bunlardan ilki, çok daha uzundur. Bu uzun olan, biri kıdemli biri de acemi iki keşiş arasında geçen ve muhtemelen eğitim amaçlı bir diyalog üzerinedir. İkinci tekst ise, bu makalede incelenmekte olanıdır.

Belge, önce Jacques Bacot⁵’un çevirisine bir ek olarak, sonra da Imaeda Yoshiro ve Ariane Spanien⁶ tarafından fotoğraflık olarak iki kez çoğaltılmıştır. Bu sonuncuya, okumakta olduğunuz makalenin yazarı da başvurmuştur. Oluşukça kısa olan metin sadece 110 satırdan oluşmaktadır ve bunun 103’ten 110’a kadar olan son sekiz satırı bölük pörçük durumdadır. Eski dönemlere

³ Bu makalede, Indiana Üniversitesi Bloomington’ da Orta Avrasya Etütleri Bölümü’ nün birçok profesörünün ve araştırmacısının yardımlarından, öneri ve tavsiyelerinden büyük ölçüde yararlanılmıştır. Bunlara Chris Atwood, Chris Beckwith, Gardner Bovington, György Kara, Ruth Meserve, Gedun Rabsal, Denis Sinor ve Elliot Sperling dâhildir. Hepsi benim en derin şükran duyularımı hak ediyor. Ayrıca, metnin Tibetçe bölümünün oluşturulması ve biçimlendirilmesi konusunda ihtiyaç duyulan yardımları sağlayan Chicago Üniversitesinden Chris Walker’a da çok teşekkür ederiz. Olabilecek tüm hata ve eksikliklerin benim sorumluluğumda olduğunu söylemem gerek yoktur.

⁴ Bkz. Marcelle Lalou, Inventaire des Manuscrits Tibétains de Touen-houang conservés à la Bibliothèque Nationale, c. III, Bibliothèque Nationale, Paris, 1961, s. 1.

⁵ Jacques Bacot, Reconnaissance en Haute Asie Septentrionale par cinq envoyés Ouigours au VIIIe siècle, *Société Asiatique*, Paris, 1957.

⁶ Yoshiro Imaeda ve Ariane Spanien, *Choix de Documents tibétains conservés à la Bibliothèque Nationale*, c. 2, Bibliothèque Nationale, Paris, 1979, plakalar 544-549.

ait bu metnin paleografisini yaparken yalnızca birkaç zorluk ile karşılaşılacağını söylemek yanlış olur.

El yazısı, özellikle ilk bakışta, modern *dbu-can* yazı stiline anlaşıyor, dört köşeli üslubuna alışkın okuyucu için okunaksız görünmektedir. Bu durum metnin çeşitli yerlerinde, çoğu zaman, tatmin edici bir şekilde çözülmemeyen okuma belirsizliklerine yol açmaktadır.

Bu el yazmasında, bir güzergâh anlatılmaktadır, ya da daha doğru bir ifadeyle, Orta ve Kuzey ve hatta Doğu Asya'dan geçen küçük bir güzergâh silsilesini tarif ettiği söylenebilir. Tanımlanan güzergâhların geçtiği yerler Türk topluluklarının yaşadığı birçok bölgeye dokunmaktadır. Bu nedenle Tibetçe metin, Türkologlar için ana kaynak olmuştur. Bununla birlikte, çoğu Türkolog Tibet diline aşina olmadığından bu kaynağa ilişkin bilgileri, birçok bakımdan yaklaşık bir çeviri olan ve Tibetçe metnin çözümlenmesindeki belirsizlikleri kabul etmeyen Bacot'ın çevirisiyle sınırlıdır. Öyleyse bu makalenin amacı, metnin şimdiye kadar yapılan çevirilerinin sorunlu kısımları ile çevirisi şüpheli olan yerlerini gösteren dipnotların yanı sıra, metni inceleyen bilgilerin çeşitli yorumlarını içeren yeni bir İngilizce çeviri sunmaktır. Bu çalışma, araştırmacıların, el yazması metnin sorunlu noktaları üzerinde yeni çalışmalar yapmalarına, ya da anlaşılması zor olan paragraflar için yeni yorumlar getirmelerine imkân sağlamak amacıyla yapılmıştır. Metnin yeni çevirisine geçmeden önce, içeriğinin kısa bir özetini vermek ve bu metinle ilgili bugüne kadar yapılan bilimsel çalışmaları incelemek gerekir.

Metnin iki tane başlık cümlesi vardır. İlk ve orijinal başlık, 11.1 ve 11.2'de yer alan *byang phyogs na rgyal po du bzhugs pa'i rabs kyi yi ge'o*, şeklindedir ve bu başlık kırmızı mürekkeple ve daha büyük harflerle yazılmıştır. Tibetçe başlığın harfi harfine İngilizceye çevrilişi "Text on the sequence of however many kings live in the north" şeklindedir.

11.4 ile 11.6 arasındaki ikinci başlık, siyah mürekkeple yazılmış ancak sonradan üzerinden kırmızı mürekkeple geçilmiş bir şekildedir. Başlık şöyle tercüme edilebilir: "Geçmişte Hor kralı bir emir yayınladı -ve [bu] arşivlerden alınan bir örnektir- kuzeyde kaç tane kral olduğuna bakmak için giden beş Hor adamını gönderen emrin metni." Bu yazı muhtemelen bir "başlık ifadesi" olabilir, ancak bir başlıkta olması gereken, en üstte yer alma, daha büyük harflerle yazılmış olma ya da metnin özünü içermesi gibi morfolojik özellikleri içermemektedir. Ancak yine de metnin kökeni ve tarihçesi hakkında önemli ölçüde bilgi vermektedir. Modern bir okuyucu kitlesine aşina gelebilecek bir şeyle karşılaştırmak gerekirse, 18. ve 19. yüzyıl kurgularında pek sık kullanılan alt başlıklara benzemektedir.

Bu ikinci başlık iki farklı bilgi içerir: bunlardan ilki Pelliot tarafından bulunan metinle ilgilidir, diğeri ise orijinal metnin yeniden yazımının kaynağı ile ilgilidir. Başlık bize orijinal belgeyle ilgili olarak, belgenin yalnızca Hor hükümdarının emir metnini içerdiğini söylemektedir. Görünüşe göre bu emirler, kuzeyde kaç kral (ya da krallık) olduğunu araştırmak için beş Hor elçisinin gönderilmesiyle ilgiliydi. Pelliot tarafından bulunan belgeyle ilişkin olarak da

bilinenin aksine, maalesef bizim için yeri saptanamayan bir arşivde bulunan orijinal evrakta üretilmiş bir kopya olduğu söylenmektedir. Bununla birlikte, başlıkta belirtilen iddiaya rağmen elimizdeki belgede kralın emirlerine dair bir metin yoktur; ancak görevin sonunda makul bir şekilde krala sunulan nihai elçilik raporu bulunmaktadır. Elimizdeki belgenin başlığı ve içeriği arasındaki tutarsızlığa gelince, orijinal raporun alıcıları tarafından okunduğu, belki de savaş ya da ittifak amacıyla kullanıldığı, daha sonra da kraliyet arşivlerinde saklandığı düşünülebilir.

Kraliyet emirlerinin metni, elçilerin nihai raporuna eklenmiş ve ayrıca arşivlerde tutulmuş olan belge olabilir. Ancak, emir metninin bir şekilde nihai rapordan ayrılmış olmasından dolayı, ya da bizim bilmediğimiz başka nedenlerle, P.T. 1283 numaralı metnin yazarı orijinal metnin başlığını kopyalamış, fakat emir yazısı elinde olmadığından, o kısmı atlamış, böylece o başlık altındaki belgenin tümünü kopyalayamamış görünmektedir. Dolayısıyla metnin yazarı belgenin kopyasını üretirken, hükümdarın emir yazısını atlamış ve doğrudan beş elçinin nihai raporuna geçmiştir. Yazar bunu yaparken hangi elçinin hangi güzergâhı izlediğini söyleyen cümleleri de çıkartarak elçilerin, metnin külliyatından tamamen kaybolmasına neden olmuştur.

Başlıkların analizi, dille ilgili diğer bir can sıkıcı soruyu ortaya çıkarmaktadır. Aslında belge Hor hükümdarının elçilerinin raporlarını içeriyorsa, neden Hor dili yerine Tibet dili ile yazılmıştır? Yoksa metin Hor dilinden Tibetçeye mi çevrildi, ya da doğrudan Tibetçe mi yazılmıştı? Bu soruları cevaplamak için öncelikle Hor sözcüğünü tanımlamamız gerekir. Bu konu, Tibetçe metin üzerinde çalışan akademisyenler arasında tartışmalı bir konudur. Ancak bu makale için odak, yalnızca metinde bulunan dâhili kanıtlar üzerinde olacaktır. Aslında okuyucu, 11.59'dan 11.65'e kadar, çok iyi bilinen bir tarihi olayın tasvirini bulabilir.

Alıntı: *“Buranın kuzeyinde, Hor ve Gar log ile birleşerek üçlü bir ittifak kuran beş Basmel kabilesi vardır. Üçlü ittifak güçleri, ‘Bug chor hükümdarı olan kağanın idaresini devirdiler. Basmel kabilesinin reisi, kağan [unvanını] aldı, ancak Hor ve Gar log kabileleri birleşerek, Basmel kağanını öldürdü. Basmel kabilesi dağıldı ve köle oldu.”*

Yukarıda, Basmıl, Karluk ve Uygurlardan oluşan üçlü koalisyonun Doğu Türk Devleti'nin kağanını yenerek devirdiğine dair bir anlatı vardır. Bu esasen, M.S. 742-744 döneminde gerçekleşen tarihi olayların anlatımıdır. Doğu Türk birliği ortadan kaldırıldıktan sonra, Basmıl kabilesinin şefi kağan olmuştur. Ancak, sadece iki yıl sonra Uygur ve Karluklar yeni bir ikili ittifak kurarak, Basmıl kabilesini dağıtmış ve kağanını devirmiştir. Sonradan Karluklar, vakti zamanında Doğu Türklerinin kontrolünde olan bölgeye hâkim olmak isteyen Uygurlar tarafından yenilgiye uğratılmıştır.⁷

⁷ Bu olaylarla ilgili olarak, bkz. Christopher Beckwith, *The Tibetan Empire in Central Asia*, Princeton University Press, Princeton, 1987, s. 126; bkz. Edouard Chavannes, *Documents sur le Tou-Kiue (Turcs) Occidentaux*, Adrien Maisonneuve, Paris, 1942, s. 94; Peter Golden, *An Introduction to the History of the Turkic Peoples*, Otto Harrassowitz, Wiesbaden, 1992, s. 138, 158; Colin Mackerras, *The Uyghur Empire According to the T'ang Dynastic Histories*, University of Southern Carolina Press, Columbia, 1973, s. 8-9,54.

Bu özlü ve basitleştirilmiş özetten, bu metinde geçen Hor sözcüğünün yukarıda belirtilen koalisyon kuvvetleri içindeki Uygurlar ile özdeşleştirilebileceği anlaşılmaktadır. Bununla birlikte, metnin geri kalanında ne zaman Hor sözcüğü geçse, bunun her zaman yukarıda adı geçen Türk topluluğuna atıfta bulunduğu söylenemez. Bu çalışma için, Hor kelimesi ile ifade edilen topluluğun, kesinlikle bir Uygur topluluğu olduğu vurgulanmalıdır. Dolayısıyla Hor dili, Eski Türkçenin bir şeklidir. O halde, metnimiz neden Eski Türkçe yerine Eski Tibetçe ile yazılmıştır? Bu sorunun cevabı zorunlu olarak iki yönlü olmalıdır. Hem P.T. 1283 numaralı metnin kökenini hem de nihayetinde kopyamızın temelini oluşturan orijinal metni incelediğimizde, iki muhtemel yanıt ortaya çıkıyor.

P. T. 1283 numaralı metnin alt başlığı, bu el yazmasının imparatorluk arşivlerinde tutulan ana kopyadan üretilmiş olduğunu söylemektedir. Metinde geçen mutlak yazım hataları, P. T. 1283 numaralı el yazmasının, başka bir metinden kopyalanmış olduğu ihtimalini kuvvetlendirmiştir. Bu hataları, önünde iki metin bulunan bir kopyacının yaptığı açıkça bellidir: yazdığı ve kopyaladığı metin. Kopyacı metni ana belgeden kopyalarken, muhtemelen pek çoğumuzun aşına olabileceği gibi bir dizi hata yapmıştır. Bu kişi gerçekte, bir ya da birden fazla satırı atlama eğilimindedir, çünkü çoğu zaman takip eden cümleler, öncekiler ile aynı sözcükler ile başlar. Metni kopyalayan kişi yazarken, metnin benzer bir bölümünün tekrarı nedeniyle, daha önce yazdığı kelimeleri tekrar yazma eğilimindedir. Hatta bir seferinde, bütün bir cümleyi fark etmeden tekrarlar ve sonra cümlede fiil konulması gereken yere genel geçer (herkesin hemfikir olacağı) bir ifade yerleştirir.

P. T. 1283 numaralı metnin kopyalandığı orijinal belgenin dili ile ilgili olarak, Uygurlar tarafından üretilen belgelerin bize üç farklı yazıyla aktarıldığını biliyoruz, bunlar: Aramice-Süryaniceden türetilen Soğd alfabesi, runik alfabe ve Tibet alfabesi.⁸ Ancak Uygurlar, Tibet dilinde de belgeler üretmiştir. Genellikle Budist metinlerde, kutsal dil olarak görüldüğünden kullanılmıştır. Ya da Géza Uray tarafından açıklandığı gibi hem Tibet İmparatorluğu döneminde hem de imparatorluk düştükten bir süre sonra, onuncu yüzyılda⁹, idari belgelerin üretilmesinde “idari işler dili” olarak kullanılmıştır.

O halde, bu metnin orijinalinin doğrudan Tibetçe yazılmış olması mümkündür. Bununla birlikte, bize ulaşan Tibet dilinde yazılmış Uygur belgelerinin çoğu Budist metinleridir ve sonuç olarak açıklamamız, az önce açıklanan panoramaya bir istisna oluşturmaktadır. Bundan başka, orijinal metnin Tibetçe yazıldığı teorisini kabul edersek, onu kimin yazdığı sorusunu sormamız gerekir. Metin Uygurca yazılmış ise, başlığı okunduğunda görüleceği gibi, bir başka sıkıntı (birçokları arasında) ortaya çıkar. Şöyle ki, metinde¹⁰ Uygur

⁸ Bu konuda bakınız: Golden, 1992, s. 173 ve György Kara, “Aramaic Scripts for Altaic Languages”, *The World's Writing Systems*, Ed. Peter T. Daniels ve William Bright, Oxford University Press, New York and Oxford, 1996, s. 537.

⁹ Bkz. Géza Uray, *L'emploi du tibétain dans les chancelleries des états du Kan-Sou et de Khotan postérieurs à la domination tibétaine*, *Journal Asiatique*, 269, 1981, s. 90.

¹⁰ Bakınız 1.25: *U yi kor*; 1.26: *Ho yo 'or*; 11.29 ve 11.88: *Ho yo hor*. Bu etnoloji, metin içinde Hor

adının kendisi birden farklı şekilde yazılmıştır. O zaman, Uygurlu bir kişinin kendi halkının adını nasıl yazacağını bilmemesini nasıl açıklayabiliriz? Bu durumda orijinal metnin bir Uygurlu tarafından değil de bir Tibetli tarafından yazılmış olması muhtemel bir sonuçtur.

Bu kanıtların ışığında söylenebilir ki, P. T. 1283 numaralı belgenin kopyalandığı orijinal metin muhtemelen Uygur dilinden (Eski Türkçe) Tibet diline çevrildikten sonra bir Tibetli tarafından Tibetçe yazılmıştır. Böyle bir çeviri ancak iki usulde olmuş olabilir: ya yazılı bir kaynaktan çeviri yapılmıştır ya da sözlü kaynaktan dinlenenler üzerine çeviri yapılmıştır. İlk durumda Tibetlilerin, muhtemelen metnin bulunduğu Tun-huang bölgesinde (bu bölge 787 ve 848 yılları arasında Tibet kontrolü altındaydı), orijinal bir eski Türk belgesini Tibetçeye çevirdikleri varsayılabilir. Bununla birlikte, bu varsayım doğru olsaydı, metinde birden çok yerde ismi geçen (Uygurlar, Kitanlar ve Kırgızlar gibi) etnik gruplar her zaman aynı şekilde yazılırdı. Aslında metinde dört defa geçen “Uygur” adı, üç farklı şekilde yazılmıştır. Kitan ve Kırgız etnik adları da bazı satırlarda birbirinden farklı şekillerde yazılmıştır.¹¹

Bu adların birbirinden farklı yorumları yalnızca yazım hatası olarak görülüp, bu fikre itiraz edilebilir. Buna karşın benim görüşüm, kendi ana diline *yabancı olan sesleri* Tibetçeye çevirmeye çalışan bir yazarın yaşadığı zorluklar nedeniyle bu hataların olduğu yönündedir. O halde burada, orijinal metin yazarının, yabancı bir terimi yazmaya çalışırken, kulağına yabancı gelen sesleri olabildiğince aslına uygun olacak şekilde yeniden üretmeye çalıştığı ileri sürülmektedir. Bu durum bize, metin yazarının sözlü bir kaynaktan faydalanarak metni yazdığını işaret ediyor gibidir. Bu, sözlü kaynaktan yapılan bir çeviri ise akla gelen bir sonraki soru, Uygur istihbarat raporunun Tibetlilerin eline nasıl geçtiği ile ilgili olurdu.

Beş Uygur elçisinin, hazırladıkları istihbarat raporlarını Tibetçeye çeviren Tibetliler tarafından esir alınmış olabileceklerine dair hipotez, çok cazip görünse de birden çok nedenden dolayı mantığa aykırı gelmektedir. Tibetlilerin, elçilerin beşini de yakalamış olduklarını düşünmek oldukça zordur. Çünkü görünüşe göre bu beş kişi birbirinden çok farklı güzergâhlar izlemiştir ve sonuç olarak, seyahatlerinin çoğunda birbirlerinden ayrı kalmış olmalıydılar. En iyi ihtimalle, beş elçinin bir *randevudan* sonra yakalandığı tahmin edilebilir, ancak bu beş kişinin böyle bir randevusu olduğundan emin olamayız.¹² Bununla birlikte, bu özel hipotez çok defa ileri sürülmüş olsa da az önce bahsedilen transkripsiyon hataları nedeniyle, sözlü bir kaynaktan yapılan çevirinin, bu belgenin orijinal

şeklinde kısaltılmış gibi görünmektedir (ll. 4, 5, 36, 37, 44, 45, 47, 60, 61, 90). Moriyasu’ya göre, Hor ismi, *Ho yo hor/Ho yo ’or veya /U yi kor’un* kısaltılmış bir şekli değildir ve ayrı bir etnik grubu temsil eder. Bkz. Moriyasu Takao, “Tibetto-goshiryöchü ni arawareru Hoppöminzoku-Drugu to Hor”, *Ajia Afurika Gengo Bunka Kenkyü (Journal of Asian and African Studies)*, 14, 1977, s. 34-46.

¹¹ Kitanlar (l.27’de önce *Getan*, sonra *Getang*) ve Kırgızlar ise (l. 46: *Hirtis*, l.47: *Girtis* ve l.55: *Hirkis*) olarak yazılmıştır.

¹² Bu hipotez ilk önce Ligeti tarafından incelenmiş ve yine kendisince reddedilmiştir. Louis Ligeti, “A propos du «Rapport sur les rois demeurant dans le nord»”, *Études tibétaines dédiées à la mémoire de Marcelle Lalou*, Adrien Maisonneuve, Paris, 1971, s. 167’ye bakınız.

metninin en muhtemel kaynağı olduğu görülmektedir. Orijinal Tibet metninin nasıl üretildiğine dair olası bir başka senaryo ise Tibetlilerin Tun-huang bölgesini işgal ettiklerinde, beş elçinin raporunu duymuş olan bir Uygurlu ile temasa geçip, ondan dinlediklerini yazmış olabilecekleridir.

Araştırmakta olduğumuz ikinci başlığın eksik üç satırının gündeme getirdiği son soru, Uygur hükümdarının emrettiği görevlerin sebeplerini içermektedir. Bunlar açıkça olayların gerçekleştiği dönemle güçlü bir şekilde ilişkilidir. Metin içinde bulunan tek zaman dilimi, yukarıda bahsedilen 742-744 yıllarına ilişkin dönemdir. Belli ki bu tarihler, olayın gerçekleşmiş olabileceği en erken dönemi temsil etmektedir. Ancak alt başlıkta anlatılan olayın yerleştirileceği çerçeveyi, yani Hor hükümdarının emirlerini de temsil edebilir. Aslında belge, Uygurların 744'te iktidara gelmesinden kısa bir süre sonra Uygur hükümdarı tarafından, Basmlı ve Karluklara yaptıkları *darbenin* ardından hangi kabilelerin düşman, hangilerininse müttefik olduğunu öğrenmek için yaptırılmış olabilir.¹³ Aslında alt başlığın başlangıcında, “bir zamanlar, bir defa” anlamına gelen *gna'* zaman zarfının kullanılması, sadece anlatılan olaylar (744' ten kısa bir süre sonra meydana gelen) ile bunların anlatıldığı tarih arasındaki zaman mesafesini ortaya koyabilir. Olayları geçici olarak, 8. yüzyılın sonlarına doğru yani Tun-huang bölgesi üzerindeki Tibet egemenliği dönemine yerleştireceğim.¹⁴

Metnin zaman ve mekan olarak konumlandırılması hakkında birkaç temel koordinat verildiğine göre, şimdi de elçilerin takip ettiği güzergâhlar konusunu ayrıntılı olarak tartışmak ve metnin 8. yüzyılın ortalarında İç Asya'da yaşayan nüfuslar hakkında sağladığı bilgileri incelemek mümkün olacaktır. Belgede açıklanan güzergâhlar, güzergâhlar boyunca yaşayan insanlar hakkında bilgi sağlarken, onların adlarını, kendine has örf ve adetlerini, yaşadıkları bölgelerin iklimsel ve ekonomik özelliklerini açıklayarak, bu konularda bilgi sağlamaktadır. Metinde bir anlatıcı yoktur. Tanımlamalar, Uygur elçilerinin “ben” veya “o” gibi şahıs zamirlerini kullanarak “anlatması” yerine, “var/vardır” kullanılarak her zaman gayri şahsi olarak yapılır. Bu kişisel olmayan anlatı tarzı, bu olayları Tibetlilere anlatanın bu beş elçiden biri olmadığı fikrini akla getirir, buna göre anlatıcı yalnızca orijinal raporun içeriğine aşina olan ve rapora müdahalesi olmaksızın onun hakkında konuşabilen biri olmalıdır.

Bununla birlikte, seyahatleri yapan beş Uygur elçisinin bu metinde açıklanan tüm o yerleri ve halkları bizzat ziyaret etmemiş olması mümkündür; belki de elçiler seyahatleri sırasında onlar hakkında bilgi toplamıştır. Genel olarak, belirli bir topluluğun tasviri ne kadar fantastik ise bu durum, söz konusu topluluğun gerçekte elçiler tarafından ziyaret edilmemiş olduğunu düşündü-

¹³ Ligeti, “a.e.”, s. 176, bu hipotezi diskalifiye eder, çünkü o, Uygur hükümdarının durumu çok iyi bildiğini iddia ediyor. Bununla birlikte, kabileler arasındaki ittifak oyununun darbeyle muhtemelen bozulduğu bu zamanda, böyle bir elçinin gönderilmiş olduğu göz ardı edilemez.

¹⁴ Bununla birlikte hem Bacot hem de Ligeti *gna'* nın “bir zamanlar, bir defa” anlamındaki kullanımının, masalsi bir anlatının kullanılmasına işaret ettiğini öne sürdüğünü unutmayın. Bkz. Jacques Bacot, “Reconnaissance en Haute Asie Septentrionale par cinq envoyés Ouigours au VIIIe siècle”, *Journal Asiatique*, 244, 1956, s. 140; ve Ligeti, “a.e.”, s. 169.

rür. Bu nedenle muhataplar, *yani Uygur elçileri ve onların kaynakları, başka bir deyişle kim onlarla belirli bir kabile hakkında konuştuysa, muhtemelen bir tüccar da olabilir*, arasında bilgi aktarımı birkaç aktarım katmanı yoluyla olmalıdır. Belgede yer alan bazı haberlerin kulaktan kulağa kökeni, metinde geçen şu standart cümleden de çıkarılabilir: “[Orada] erkekler olduğuna dair bir haber duyulmadı” (*Tibetçe: Myi mchis pa skad ma thos*).¹⁵ Elçilerin büyük olasılıkla ziyaret etmedikleri halkların anlatıları arasında: “kum tepeciklerinden oluşan dağ silsilesinin” (*Tibetçe karşılığı: Mye-ngam bye-ri rgyud-chen-po*) ötesinde yaşayan kabileler, yani devler kavmi (ll. 50–59), köpekler kavmi (ll. 70–84), vahşi Türk kavmi (ll. 94–110?) hakkında fantastik efsaneler olduğu gibi, ayrıca koyu tenli ve kıvrıkcık saçlı insanlardan oluşan bir kavim veya balıklar gibi suda yaşayan insanlardan oluşan kavim ile ilgili betimlemeler de vardır.

Clauson’ın çoktan fark ettiği gibi¹⁶ “kum tepeciklerinden oluşan dağ silsilesi”, mit ile gerçeklik arasında bir sınır olarak işlev görür. İlk örnekte (ll. 50–59), bu dağ silsilesinin ötesinde, alışkanlıkları metinde anlatılan bir devler ülkesi vardır. İkinci bir örnekte (ll. 68–84) metin, kum tepeciklerinden oluşan dağ silsilesinin ötesinde kaybolan genç bir kadın ve bir köpek sürüsü yardımıyla kurtarılan iki Türk askerinin karmaşık hikayesini anlatmaktadır. Bu hikaye, genç bir kadın ve iki köpeğin başrolde olduğu bir efsaneyi tanıtıyor. Ve Çin kaynaklarında bulunan diğer üç Türk kökenli mite benzetilebileceğinden, Türk kökenli bir efsane gibi görünüyor.¹⁷ Bu efsaneye göre, ilk köpek gökten inmiştir. Bu köpekten bir kara ve bir de kızıl olmak üzere iki köpek ortaya çıkmıştır. Sonra bu iki köpek kendilerine uygun bir eş aramaya başladılar. İlk olarak, kısır (*Tibetçe: Bur ma rung*) olduğu anlaşılan bir dişi kurda rastladılar. Bunun üzerine [dişi kurttan çoğalamayacaklarını anladıkları için], bir Türk köyünden genç bir kızı kaçırdılar ve onunla çiftleşerek çoğaldılar. Bu çiftleşmeden meydana gelen erkek yavruların hepsi köpek olarak doğarken, kız yavruların hepsi insan olarak doğmuştur. Bu yavrulardan, kızıl burunlular kabilesi ve kara burunlular kabilesi olarak adlandırılan iki ayrı boy teşkil etmiştir. Türk kökenli bir efsane olduğu izleniminin yanı sıra bu efsane ve bu metinde yer alan diğer iki efsane, şüphesiz daha çok çalışma ve araştırma ile gün yüzüne çıkarılabilecek daha derin ve geniş bir anlam taşımaktadır.

“Kum tepeciklerinden oluşan dağ silsilesi”nin ötesinde yaşayan son mitolojik insanlar, bacağı kırılan bir adamla ilgili ne yazık ki tamamlanmamış efsanevi bir masalla bağlantılı “vahşi Türkler” (*Tibetçe: Dru gu’i myi-rgod-dag*)’dir (ll.95–103). Umulur ki, bu üç masalsı anlatının önemi anlaşılır ve bu anlatıların burada göz önünde tutulmasının sebepleri gelecekte daha ayrıntılı olarak araştırılır.

¹⁵ ll.59 ve 84’e bakınız. “Par ouï-dire” bilgisinin aktarımı üzerine, bakınız: Ligeti, “*ag.m.*”, s. 171-172.

¹⁶ Bkz. Gerard Clauson, “A propos du Manuscrit Pelliot Tibétain 1283”, *Journal Asiatique*, 245, 1957, s. 13.

¹⁷ Bkz. Denis Sinor, “The Legendary Origin of the Turks”, *Folklorica: Festschrift for Felix J. Oinas*. Ed. Egle Victoria Zygasve Peter Voorheis, Research Institute for Inner Asian Studies, Bloomington, 1982.

Bu metnin bir başka özelliği de coğrafi bölge adlarının hemen hemen hiç zikredilmemesidir.¹⁸ Güzergâhların tam rotasının daima anlaşılır olduğu söylenemez, çünkü yol tarifleri genellikle takribî bir terminoloji kullanılarak verilmiştir (ötesi, arkası veya diğer tarafı gibi) ve gezinin her yeni bölümünün başlangıç noktası genellikle belirtilmemiştir. Bununla birlikte, bazı etnonimler ayırt edilebilir olduğundan, güzergâhların kurgusu modern akademisyenler tarafından birkaç kez denenmiştir.

Aslında hem Clauson hem de Moriyasu güzergâhları yeniden oluşturmaya çalışırken, Moriyasu da metinde bulunan bilgilere dayanarak haritalar üretmiştir. Bununla beraber, bu metinde bulunan bazı belirsiz referansları daha fazla deşifre etmeye ve daha geniş bir bağlama yerleştirmeye çalışmak için benim yaptığım gibi yeni bir çeviri üstlenerek ve ayrıca Orta Asya etnografik tarihi¹⁹ üzerine daha yeni olan bazı araştırmalardan yararlanarak, bu güzergâhların ve içerdikleri olası etnografik tarihin daha iyi anlaşılmasına katkıda bulunma fırsatı hala vardır.

Bacot' a göre belge, beş elçinin muhtemelen hep birlikte takip ettikleri, doğuya Kore'ye sonra kuzey ve kuzeybatıya Baykal Gölü'ne ve son olarak batıya, Hazar Denizi'nin kuzeyindeki bozkıra doğru olmak üzere kabataslak kurguladığı tek bir güzergâhı tanımlamaktadır.²⁰ Bacot, güzergâhın başlangıç noktasının ne olduğu sorusuna değinmemiştir ve araştırması esas olarak beş Uygur elçisinin keşif gezisini tarihlendirme ve orijinal metnin bir redaksiyonunu sağlama girişimine odaklanmıştır. Bacot bu keşif gezisinin, yeni topraklar işgal eden ve nüfusuyla birlikte oraya yerleşen Uygur kralının kuzeydeki komşularının kim olduğunu öğrenme arzusundan kaynaklandığını belirtmektedir.²¹ Bu gezi için en olası zaman diliminin, Uygurların Doğu Türklerini bölgeden kovaladıktan sonra Orhun bölgesine yerleştikleri dönem olan sekizinci yüzyılın ortaları olduğunu söylemek mümkündür. O zaman belgenin redaksiyonu veya Tibetçeye tercümesi, Tibet'in Tun-huang bölgesini zapt ettiği 787 ile 848 yılları arasında gerçekleşmiş olmalıdır.

Bacot'ın bu belgenin çevirisini yayınlamasından sadece bir yıl sonra Türkolog Gerard Clauson, konuyla ilgili bir makale yazmıştır. Metnin analizi konusunda Clauson'ın kaydettiği esas ilerleme, her biri farklı bir elçi tarafından izlenen beş farklı güzergâhın başlangıç noktası olarak Bug 'chor (ya da *Doğu Türkleri*) ülkesini belirlemesinden ibaretti.

Clauson'a göre, bahsedilen beş güzergâh şunlardır:

- 1) Bug 'chor halkının ülkesi Doğuya Kore'ye ve ardından Güneye, Pasifik Okyanusu kıyısına kadar ilerlemektedir (ll. 7-23);
- 2) Bug 'chor halkının batı, kuzey ve doğudaki yakın komşuları hakkında özet bir rapor (ll. 23-31);

¹⁸ Tek istisnalar şunlardır: *Ji 'ur/Ba ker pa lig* (l.7), *Mug lig/Ka'uli/Ke'uli* (ll.15-16) ve *Shan tong* (l.16).

¹⁹ Özellikle Yuri Bregel'in, *An Historical Atlas of Central Asia*, Brill, Leiden, 2003'te bulunan haritalarına ve Peter Golden'in, *Ethnicity and State Formation in Pre-Çinggisid Turcic Eurasia*, Department of Central Eurasian Studies, Indiana University, Bloomington, 2001 isimli eserine atıfta bulunuyorum.

²⁰ Bacot, "a.g.m.", s. 137-138.

²¹ Bacot, "a.g.m.", s.139-140.

3) Bir kabile listesi, belli belirsiz biçimde coğrafi konumlarını da gösterecek şekilde (ll. 31-59);

4) Bug 'chor halkının kuzeyinde yaşayan kabileler (ll. 59-84);

5) Bug 'chor halkının batısında yaşayan kabileler (ll. 84-110).

Bununla birlikte, Clauson tarafından önerilen beş güzergâh raporu, belgede bir rapordan diğerine geçişi gösteren doğru noktaları kesin olarak belirlemenin zorluğundan dolayı, sorunludur. Bu nedenle, Clauson tarafından ileri sürülen beş güzergâh sadece eşit mesafede değildir, aynı zamanda kısmen çakışmaktadır. Metnin redaksiyonu ile ilgili olarak, Clauson'a göre elçilerin raporu, ilk Uygur kağanı zamanında derlenmiştir ve bu metin, kağanın yeni komşuları (*komşu ülkeler*) hakkında bilgi bulma girişimini yansıtmaktadır. Dahası Clauson' a göre, eğer bu belge Uygur dilinden Tibetçeye çevrilmiş olsaydı, Türk isimleri çok daha anlaşılır olmalıydı. Bu nedenle kendisi, metnin Tibetçeye tercümesinde Çincenin aracılık ettiğini varsaymıştır.²²

Clauson' ın sözlerinin tümü, Louis Ligeti tarafından 1971'de yayınlanan bir makalede yeniden gözden geçirilmiştir. Ligeti, bu Tibetçe metni uzun süredir biliyor olma avantajına sahipti; çünkü Bacot'ın kendisi 1927'de, onu bu konudaki çalışmasına dahil etmişti.²³ Ligeti, makalesinde Bacot'ın tercümesindeki bazı pasajların yetersizliğine dikkat çekmiştir²⁴ ve ayrıca Clauson'ın ileri sürdüğü güzergâhların büyük bir zayıflığına dikkat çekmiştir. Şöyle ki, elçilerin tümü Bug 'chor adı verilen yerden yola çıkmıştır. Bunun yerine Ligeti'nin daha dikkatli ve nüanslı yorumuna göre, sadece ikinci güzergâh oradan başlarken, ilk güzergâh ne yazık ki teşhis edilemeyen Ba ker Pa lig²⁵ adındaki yerden başlamaktadır, ki burası bir Uygur şehri gibi görünmektedir. Bunun yanında Bug 'chor bölgesi, merkezî bir noktadan hareket etmiyor gibi görünen diğer güzergâhlarda önemli bir rol oynamaz; bundan başka, aksine, bir yerden diğerine geçmenin ilk çıkış noktasıyla değil, yalnızca onlardan önce gelenlerle ilişkili olduğu görülür.

Ayrıca Ligeti, metinde kişisel unsurun bulunmamasının, beş adamın metinde anlatılan ülke ve insanların çoğunu hiç ziyaret etmediği yönünde güçlü bir izlenim uyandırdığını fark etmiştir. Ayrıca Ligeti'ye göre, elçilerin Uygur kralına zaten aşına olması gereken haberleri (Uygurlara kimin haraç ödediği ya da onlarla kimin savaş halinde olduğu gibi) bildirmesi tuhaftır. O halde Ligeti, bu beş elçinin Uygur halkından olmadığı sonucuna varırken, belgenin hem başlığının hem de alt başlığının Tibet metninin redaktörü tarafından eklendiği sonucuna da varmıştır. Ona göre, bu metin hem *Drugu* efsanelerinden hem de *Drugu dili* konuşan kişilerden söz ettiğine göre, *Drugu halkı* hakkında bir rapor vermiyor

²² Bkz. Clauson, "a.g.m.", s. 12-13.

²³ Bkz. Ligeti, "a.g.m.", s. 166.

²⁴ Ligeti, "a.g.m.", s. 167-169.

²⁵ Bu isim Pelliot tarafından "bakır kenti" manasına gelen, *Baqr Balıq olarak yeniden yapılandırılmıştır. Ancak konumu, belki de bu kelimeye karşılık gelen Çin adı *Ji'ur* sözcüğünün tanımlanamaması nedeniyle bizim için bilinmemektedir. Bu oldukça talihsiz bir durum, çünkü bu isimdeki yer, beş Uygur elçisinin seyahatinin başlangıç noktası gibi görünüyör.

olsa da elçiler ve hükümdarları *Drugu* olmalıdır.²⁶ Bununla birlikte, *Ligeti Drugu*'yu tanımlamayı başaramamıştır.²⁷ Her ne kadar bunların Türk soyundan olduklarının açıkça kabul edilmesi gerekiyor olsa da *Ligeti* metinde, *Drugu* kelimesinin belirli bir kişi ya da yeri göstermediği sonucuna varmıştır.

Raporların gündeme getirdiği sorular üzerinde araştırma yapan en son bilim insanı, *Bacot*'ın orijinal tercümesinin eksikliklerini fark eden, metni bütünüyle yeniden tercüme eden ve *Bacot*'ın orijinal olarak sunduğu bakış açılarından farklı yeni bakış açıları ortaya koyan *Moriyasu Takao*²⁸'dur. Ancak *Takao*'nun tercümesi Japonca olduğu için, pek çok bilim insanı bu çalışmadan faydalanmamıştır. Onlar *Bacot*'ın, bu alanın varlığının çok erken bir aşamasında yapılmış olan ve bu nedenle birkaç yönden öncü niteliğinde olan tercümesine atıfta bulunmaya devam etmektedir.

Moriyasu, bir yandan *Ligeti*'nin beş güzergâhın hepsinin 'Bug chor'²⁹ ülkesinden başlamadığı şeklindeki görüşünü kabul etmiştir. Öte yandan, *Clauson* tarafından önerilen beş güzergâhı kabul ederken, ikinci ve üçüncü güzergâhlar arasında farklı bir ayrılma noktası önermiştir.³⁰ *Moriyasu*'nun makalelerinin odak noktası, *Hor* sözcüğünün *Bacot* tarafından ileri sürüldüğü gibi Uygurlarla özdeşleştirilmesinin yanlış olduğunu kanıtlamaktır. *Moriyasu*'ya göre, *Hor* adı *Ho yo hor/Ho yo 'or/U yi kur*³¹ gibi sözcüklerin kısaltılmış şekli olarak kabul edilemez ve bu metinde *Hor* sözcüğü bazen Moğolistan Uygurlarını ve bazen de Tien shan Dağları'nın doğusundaki Ho-si Bölgesi Uygurlarını işaret etmektedir. *Moriyasu*, metnin bu belirsizliğini, metnin Tibetli redaktörünün bilgisizliğine bağlamaktadır.

Sonuç olarak, bu metnin ortaya koyduğu birçok sorunun yorumlanması ve cevaplanması konusunda alimler arasında bir fikir birliği bulunmamaktadır. Belgede betimlenen kabilelerin ve bölgelerin kesin ve tatmin edici bir topografyası henüz üretilmemiştir ve metnin redaksiyonu, dili ve doğuşuyla ilgili sorular açıkta kalmaktadır. Bu makale, bu sorulardan bazılarını şematik ve derleme bir genel bakış açısı sunmaktadır. Buna göre güzergâhların rotaları, metni kimin hazırladığı, metnin ne zaman düzenlendiği, Tibetçeye neden ve nasıl çevrildiği gibi soruların hepsi metnin yeni ve harfiyen çevirisinden başlayarak yapılacak daha fazla araştırmaya adaydır. Bu, aynı döneme ait diğer belgelerle korelasyonları bulunan ve bu belgede açıklanan olaylara ek ayrıntılar sağlamaya yardımcı olabilecek ikincil araştırmalarla desteklenmelidir. Özetle, bir batı dilinde ilk yayımlanmasından neredeyse elli yıl sonra, bu belge hâlâ birçok zorluk barındırmaktadır ve 1956'da *Bacot*'ın dile getirdiği umudu burada tekrar ifade etmek gerekir. Bu çeviri, ilgili disiplinlerdeki

²⁶ *Ligeti*, "a.g.m.", s. 177.

²⁷ *Ligeti*, "a.g.m.", s. 172-176.

²⁸ Daha önce bahsettiğimiz *Moriyasu*, 1977 ve onun "La nouvelle interprétation des mots *Hor* et *Ho-yo-hor* dans le Manuscrit Pelliot Tibétain 1283", *Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae*, 34, 1980, s. 171-184, isimli makalesini inceleyin.

²⁹ *Moriyasu*, 1980, s. 172.

³⁰ *Moriyasu* ikinci ve üçüncü raporun arasında bırakılması gereken boşluğun 1.31'in yerine 1.35'de bırakılmasını tavsiye eder. Bkz. *Moriyasu*, 1980, s. 174.

³¹ Bkz. Özellikle *Moriyasu*, 1977, yukarıda belirtilen, n. 7.

tüm akademisyenlere ve uzmanlara, bu el yazmasının işaret ettiği sorunların çözümüne yönelik bilgileriyle katkıda bulunmaları için bir çağrı niteliğindedir.

Tibet Metinlerine dair notlar ve işaretlerin kritiği

Bu el yazmasındaki *tsheg* (') işareti: morfem bir satırın sonunda bulunduğu, bu işaret (') genellikle morfemin sonunda bulunmaz. Orijinal el yazmasına mümkün olduğunca sıkı bir şekilde bağlı kalmak için, bu işaret mevcut olmadığında *tsheg* işaretini eklemekten kaçındım. Aslında bu eksiklik, özellikle tek bir satırın sonunda gerçekleştiğinden, bu durum yanlış yorumlara yol açmaz.

<ཀལ་ག> : orijinal belgede atlanan ancak, editör tarafından eklenen harfler.

[ཀལ་ག] şüpheli okumalar.

[ཀལ་ག?] okunaksız harfler: kaç tane olduğu bilinmiyor.

[...] okunaksız harfler: kaç tane olduğu bilinmiyor.

[_ _ _] okunaksız harf: bilinen sayı, ± ile ve bir sayı ile gösterilir.

[±3] okunamayan veya kaybolan ancak editör tarafından tamamlanan harfler.

}ཀལ་ག metnin baş tarafı silik olduğundan metin, satırın ortasından başlıyor.

ཀལ་ག{ fiziksel hasar nedeniyle son kısmı silinmiş olan metin, satırın ortasında bitiyor.

Tamamlayıcı veriler

cancellavit orijinal metinde katip tarafından üstü çizili.

ante önce, önünde.

post sonrasında.

supra yukarıda.

ལྟ། བྱང་ཕྱོགས་ན་རྒྱལ་པོ་དུ་བཞུགས་པའི་བ

རབས་གྱི་ཡིག

ལྟ། ་ །གཞ

ལྟ། ། །གནང་།རྟོར་གྱི་རྒྱལ་པོས་། །བཀའ་སྐྱེལ་ཏེ། །བྱང་ཕྱོགས་ན།

5 །རྒྱལ་པོ་དུ་མཆིས་པར། །རྟོར་བྱི་ལྷ་རྟོག་ཏུ་བཏང་བའི་བཀའ་མཆིད

གྱི་ཡིག་གོ། །ཕྱག་སྐྱེལ་ན་མཆིས་པ་ལས་དཔྱེ་བྱངས་པའོ། །

ལྟ། །ཡུལ་གྱི་མྱིང་རྒྱ་རྒྱལ་དུ་ཇི་[ཅུར་?]། །དུག་སྐྱེད་དུ། །བ་ཀེར་པ་ལིག་ཆེས

བགྱིབ། །ཡན་ཆད་གྱི་ཕྱོགས། །དུག་འབྲུག་ཆོར་ལྷེ་བཞུག་ཀའི་མཆིས་ཏེ།

1 །བ་ post །བཞུགས་པའི་ cancellavit.

6 །གོ་ post །ཡིག་ cancellavit.

- ལྷར་ཁེ་བློན་གྱི་མཚེས། །གྲུང་གྲོ་བས་གཡོག། །རྟོར་ལ་བྱི་བ་སྤྱན་པའི་པགས་
པ་འབྲུག་ལ།འདི་ནས་བྱང་ཕྱོགས་ན།ཡེ་དེ་གྱི་བདུན་མཚེས་རྒྱུ་ལ་པོ་ནི་མ་མཚེས། །རྟོར་
དང་རྟག་དུ་འཐབ། །གྲུང་གྲོ་བས་གཡོག།སྐྱག་པའི་ཤིང། །ཤིང་མ་ཞེ་ལྷར་འཇོ་ཞིང་
ཚང་དུ་བགྱིད། །ཡུལ་རིང་ཕྱོགས་ལྷོ་བརྟན།འདིའི་རུབ་ལྷར་ཤུག་གྱི་རྒྱུ་ལ་ཞིག་མཚེས།
40 གྱིས་ཡང་རི་ལ།རྒྱའི་སྐྱབ་མོ་ཤལ་ལ་ཤལ་ལ་འགོ་ལ་ཞིང་སྤྱིད། །གོ་སྤྱད་བྱུང་
དགུན་འདྲ་བར་རི་དགས་གྱི་པགས་པ་ཤོས་ལ་བ་ནག་པོས།བསྐྱེད་ཞིང་གྱོན་
ཟས།རི་དགས་གྱི་ཤལ་དང་ཤོ་མ་དང་མེན་བྱ།གྱི་བས་བྱི་བར་བསྐྱེད་བསྐྱག་
པ་དང་གྱི་མངས་དང་བྱེད་ཤིང་སྐྱ་མོས་ཤིང་སྐྱོ་མ་པོ་རུལ་བའི་ནང་དུ། །
བསྐྱེད་བསྐྱག་པ་འཚལ་ད། །རྟོར་ལ་གཚན་ཟན་གྱི་པགས་པ་འབྲུག་ལ།འདི་ནས་
45 བྱང་སྤོད་ལྷར་ཤུག་ལུ་ལུ་གྱི་མཚེས་མཚེས། །ཡུལ་བརྟན་ཏེ། །རྟོར་གྱི་དགུ་མི་
ཉན་ནས་རྟག་དུ་འཐབ།འདིའི་ལྷག་ན།རྟོར་ཏིས་སྤྱི་རྒྱུ་ལ་གཉིས་མཚེས་ཏེ་
རྟོར་དང་ཚེད་ནི་འཐབ་ཚེད་ནི་གཉིན། །དེ་ནས་བྱང་ཕྱོགས། །གིར་ཏིས་སྤྱི་མཚེས་
མཚེས། །སྤྱིག་ཤེལ་སྤྱིག་སྐྱེ་མར་པོ། །ཡུལ་ན།ཕྱུགས་སྐྱོ་ཚོགས་མཚེས།རྟོ་པོ་
ཚེས།འདི་ནས་བྱང་ཕྱོགས། །སྤྱི་རམ་བྱེ་རྒྱུ་ཚེད་པོ་ཞིགས་ཚེད།ཞམ་
50 ལ་གན་གྱིས། །དམག་དང་སྐྱ། །དམག་ནི་མ་ཐར།འདིའི་པ་རོལ་བྱང་ཕྱོགས་
སྤྱི་ལུས་རིང་པོ་ཚེད་པོ་ཞིག།མཚེས། །འཁོའི་ལུས་འདོམ་གསུ་ཚམ་མཐའ་ཞི
ཆ[ངར་]དང་ཟས་རྒྱུ་ལ་པོ་གཞན་དང་འདྲ། །དབྱ་བགྱིད་ཚིང་སྤྱི་བྱིད་ལ་འདོགས་
ཞིང་འབྲུགས་པའི་ཚོས་མ་མཚེས། །སྤྱི་གུ་མ་ན།ཤིང་སྤྱི་བགྱིད།མཚང་པ་སྤྱི་
ཚིག། །བྱིས་བ་དཔུང་པ་ཡན་ཚད། །སྐྱ་ལ་ཕྱག་འཚལ། །ཕྱུགས་ཤེད་ལུག
55 སྐྱོ་ཚོགས་མཚེས། །རྟོར་གིས། །ཤོ་ཉ་གཏང་གཏང་ན། །འདི་ལྷ་བྱིས་བ་འདྲ་བ་
ཤིས་བརྟན་པར་འོང་ཞེས། །མཚེས་ནས། །འོང་ཏའི་རྩ་ལྷ་ནང་དུ་སྐྱུལ་ཏེ་
དཔུང་ལ་འདོགས། །ཤོ་ཉ་ལ་འདྲི་བ། །དིད་གྱི་ཤེད་ལུག་རྩེ་ཤེ་ཤེ་ཤེ་ཤེ་ཤེ་ཤེ་
ཞེས་བྱ་བ་ཡོད་པའི་རིགས།གལ་ལ་འཁོད་འདྲི་ཞེས་མཚེ། །སྤྱི་རིང་མན་
ཚད་ནི་སྤྱི་མཚེས་པ་སྐྱད་མ་ཐོས།འདིའི་བྱང་ཕྱོགས་བསྐྱེད་ལྷ་མཚེས།
60 དེ། །རྟོར་དང་ཤུག་ལོག་དང་གསུ་བསྐྱེད་སྤྱི་འབྲུག་ཚོར་གྱི་རྒྱུ་ལ་པོ་ཤལ་གན་

43 ante བྱི cancellavit.
49 ante བྱང cancellavit; ante ཞམ་ cancellavit.
50 ante བྱང cancellavit.
52 supra ཟས་ cancellavit.
58 ante ཞེས་བྱ་བ cancellavit; post འཁོད cancellavit.

- གྱི་སྲིད་བརྒྱུ་ལྟེ། །བ་མེལ་གྱི་སྲིད་པོན་ཁ་གན་གྲས་ཐོབ་པ་ལས། །རྟོར་
 དང་ཁག་ལོག་གིས་བ་མེལ་ཁ་གན་བསད་ནས། །བསྐྱེལ་སྲིད་ཐོན་ཏེ་སྲིད་བརྒྱུ་
 དུ་མ་ཆེས་པ་ལས། །བསྐྱེལ་གྱི་ཁམས་ཤིག་ལ་དུ་སྲིད་ཆོག་། །བསྐྱེལ་གྱི་ཁམས་
 བཡར་བལོ་སྲིད་ཆོག་། །སྲིད་པོན་ཡིད་སྲིད་ཤིང་། །རྟོར་གྱི་ལྟོ་སྲིད་ཆོག་
 65 སྲིད་པོན་རྟོ་གི་ལྟོ་སྲིད་ཤིང་། །རྟོར་གྱི་ལྟོ་སྲིད་ཆོག་ཏེ། །གར་ལོགས་གིས་མ་ལུགས་
 དེ་ནས་བྱང་ཕྱོགས་ཤིག་ལ་སྲིད་ཆོག་སྲིད་ཆོག་ལྟེ། །འབྲུག་ལྟོ་སྲིད་ཆོག་ཏེ། །འབྲུག་ལྟོ་སྲིད་ཆོག་
 ན། །སྲིད་བརྒྱུ་ཆོས་ཡིད་ཏེ། །འབྲུག་ལྟོ་སྲིད་ཆོག་ལྟེ། །འབྲུག་ལྟོ་སྲིད་ཆོག་ལྟེ། །འབྲུག་ལྟོ་སྲིད་ཆོག་
 ཞིང་འབྲུག་ཆོག་ཏེ། །འབྲུག་ཆོག་ཏེ། །འབྲུག་ཆོག་ཏེ། །འབྲུག་ཆོག་ཏེ། །འབྲུག་ཆོག་ཏེ།
 70 གན་གྱི་སྲིད་བདེ་བའི་ཆོ། །འབྲུག་ལྟོ་སྲིད་ཆོག་ཏེ། །འབྲུག་ལྟོ་སྲིད་ཆོག་ཏེ། །འབྲུག་ལྟོ་སྲིད་ཆོག་
 སྲིད་ཆོག་ཏེ། །འབྲུག་ལྟོ་སྲིད་ཆོག་ཏེ། །འབྲུག་ལྟོ་སྲིད་ཆོག་ཏེ། །འབྲུག་ལྟོ་སྲིད་ཆོག་
 རྒྱ་བུ་དུ་མ་ཆེ་མཆོ་ན། །འབྲུག་ལྟོ་སྲིད་ཆོག་ཏེ། །འབྲུག་ལྟོ་སྲིད་ཆོག་ཏེ། །འབྲུག་ལྟོ་སྲིད་ཆོག་
 75 ཤོར་དུ་མ་ཆེ་མཆོ་ན། །འབྲུག་ལྟོ་སྲིད་ཆོག་ཏེ། །འབྲུག་ལྟོ་སྲིད་ཆོག་ཏེ། །འབྲུག་ལྟོ་སྲིད་ཆོག་
 དུ་བརྒྱུ་ལྟོ་སྲིད་ཆོག་ཏེ། །འབྲུག་ལྟོ་སྲིད་ཆོག་ཏེ། །འབྲུག་ལྟོ་སྲིད་ཆོག་ཏེ། །འབྲུག་ལྟོ་སྲིད་ཆོག་
 བའི་རྒྱ་བུ་དུ་མ་ཆེ་མཆོ་ན། །འབྲུག་ལྟོ་སྲིད་ཆོག་ཏེ། །འབྲུག་ལྟོ་སྲིད་ཆོག་ཏེ། །འབྲུག་ལྟོ་སྲིད་ཆོག་
 དམར་པོ་གཞིག་དང་ནག་པོ་གཞིག་དང་གཞིག་ལྟེ། །འབྲུག་ལྟོ་སྲིད་ཆོག་ཏེ། །འབྲུག་ལྟོ་སྲིད་ཆོག་
 གཞིག་དང་ལྟོ་སྲིད་ཆོག་ཏེ། །འབྲུག་ལྟོ་སྲིད་ཆོག་ཏེ། །འབྲུག་ལྟོ་སྲིད་ཆོག་ཏེ། །འབྲུག་ལྟོ་སྲིད་ཆོག་
 80 བུ་མོ་གཞིག་བརྒྱུ་ལྟོ་སྲིད་ཆོག་ཏེ། །འབྲུག་ལྟོ་སྲིད་ཆོག་ཏེ། །འབྲུག་ལྟོ་སྲིད་ཆོག་ཏེ། །འབྲུག་ལྟོ་སྲིད་ཆོག་
 རྟོ་སྲིད་ཆོག་ཏེ། །འབྲུག་ལྟོ་སྲིད་ཆོག་ཏེ། །འབྲུག་ལྟོ་སྲིད་ཆོག་ཏེ། །འབྲུག་ལྟོ་སྲིད་ཆོག་
 ལྟོ་སྲིད་ཆོག་ཏེ། །འབྲུག་ལྟོ་སྲིད་ཆོག་ཏེ། །འབྲུག་ལྟོ་སྲིད་ཆོག་ཏེ། །འབྲུག་ལྟོ་སྲིད་ཆོག་
 མིང་དུ་ལྟོ་སྲིད་ཆོག་ཏེ། །འབྲུག་ལྟོ་སྲིད་ཆོག་ཏེ། །འབྲུག་ལྟོ་སྲིད་ཆོག་ཏེ། །འབྲུག་ལྟོ་སྲིད་ཆོག་
 85 ལྟོ་སྲིད་ཆོག་ཏེ། །འབྲུག་ལྟོ་སྲིད་ཆོག་ཏེ། །འབྲུག་ལྟོ་སྲིད་ཆོག་ཏེ། །འབྲུག་ལྟོ་སྲིད་ཆོག་
 དང་ཏེ། །འབྲུག་ལྟོ་སྲིད་ཆོག་ཏེ། །འབྲུག་ལྟོ་སྲིད་ཆོག་ཏེ། །འབྲུག་ལྟོ་སྲིད་ཆོག་ཏེ། །འབྲུག་ལྟོ་སྲིད་ཆོག་

61 post སྲིད cancellavit.
 69 ལྟོ་ ante ལྟོ cancellavit.
 74 ante ལྟོ cancellavit.
 81 ལྟོ་ ante ལྟོ་སྲིད cancellavit.
 83 རྟོ་ post ལྟོ་སྲིད cancellavit.

- རྟོ་ཅེ་ཕྱོགས་ལྟར། རྟོ་ཅེ་ཕྱོགས་ལྟར་གྱི་མཁའ་པོ་ཚོའི་ཞིང་འགྲུག་པའི་རྟོན་
 བྱུང་ཆིང་རྟོ་ཡོ་རྟོར་དང་འཐབ་ལོ།།དེའི་བྱང་སྤྱད་ན། འབྲུག་གུ་ལོག་གོ་ལ་ཚོར་གྱི
 འཕྲོ་ལོ་གྱི་ཀོར་ཤྲེ་ཆིག་མཆིསྟེ། འདམག་སྤོང་མཆིས།།དེའི་བྱང་སྤོང་ན། བེ
 90 ཅནག་སྤྲེ་ཆིག་མཆིསྟེ། འདམག་སྤོང་མཆིས། རྟོར་དང་འཐབ་ལོ།།དེའི་རྟུབ་ཕྱོགས
 ན། འབྲུག་ཏུ་ལུན་ལོག་སྤྲེ་ཆིག་མཆིསྟེ། ཤྲེ་ཆེ་ལ་སྤྱིད་པ་ཞིག་མཆིས།འབྲུག་ཏུ་
 བཏཱ་དེ་ནས་མཆིའོ།།དེའི་བྱང་ཕྱོགས། ཤྲེ་དམ་བྱེ་རྒྱུད་གྱི་ཕ་རོལ་ན།ཤྲི་ལྷུད
 ཏུ་དག་ལོག་ཞེས་བགྱི་བ། རྟོར་པ་པ་ལ་ལང་གི་རྒྱིག་པ་ཚན་ལ། འལྲས་ལ་སྤྱུ
 ཤོ་ལ་ཤོ་ལ་པོ་ཞིག་མཆིས།ཤྲི་ཤ་ལ་འཚལ།།དེའི་ཕྱོགས་ནས་པར། འབྲུག་པའི་
 95 ཤྲི་རྟོན་དག་ཆིག་མཆི་མཆི་ན། ཤྲི་རྟོན་ག་ཆིག་རྟོན་པ་ཆགསྟེ།འབྲོ་མ་པོ་ད་
 རས། རོ་ལས་པོ་དག་གིས། རྟོར་པ་ཆག་པའི་དྲུང་དུ་རྟོན་ཆིག་བསད་ནས་ཤིང
 མང་དུ་བསྐྱེ།ཤྲེ་ཆེ་ལ་ག་ཏུ་བྱིན་ཏེ། རོར་པོར་ནས། རོ་ལོག་ན། རྟོག་ག་ཆིག
 སྤངས་བྱེན་ཏེ། རྟོར་ཆག་ག་ན་དུ་བྱིན་ན། རྟོག་གི་ཤྲི་བཞིན་དུ། འལྲས་གྱི་ལ་ཚོན
 པོ་ཚམ། རྟོ་ལྷུག་གི་ཐུར་མ་བཞིན་དུ་སྟ། རྟོག་མ་དང་མཚན་འོག་
 100 ག་ལ་འག་པོ་ན། རམ་ཐེབ་པོ་ས་ཚམ་རེ་རེ་དགར་ནས། རས། ཤྲི་རྟོན་ཆགས
 མཚན་འོག་དགར་བ་དེར་མང་འཚོགས་འཕང་སྟེ་བསད་ན། འལྲས་ནི་ཕག
 བཞིན་སྤྱར། རྟོ་ནི་ལྷུག་གི་འཐུར་མ་བཞིན་དུ་སྟ་ལ་རྟོ། རྟོ་འོ་ཐོག་མ་ནས
 མཚུག་ཐོག་ {...} བར་དུ། རལ་གྱི་བཞིན་དུ་རྟོ། འབྲུག་སྤྱད་དུ་ཀོ་ལ་ཉི་ལོག་
 ཆེས་བའི། རོ་ {.....} ས་བྱ། རྟོ་ཤྲི་ག་དང་སྤང་འཐབ་པ་དེར་མཐོང་།།
 105 .....} ས་མོས་བྱ་བར་དུ། རྟོ་གིས་རེ་དགས་བསད་ཆིང
 .....} ཤྲི་བྱུད་ག་ལྷུགས་ག་ཞེན་དང་འདྲ། རོ་ས་རྒྱང་
 .....} ག་ཤྲོག་རྩས་ག་ལས་ག་པོ་ས་ན་མཆིས།དེའི་
 .....} ས་ཞིག་ནང་ན། རོ་ལོག་རི་ཉི་བེ་བའི་{...
 .....} ང་རྩི་སྤྲན་སྤྲན་ལང་མཆིསྟེ། རོ་ རོ་ {.....
 110 .....} རོ་མཆིའི་ {.....

87 post རོ་ cancellavit.
 92 ante བྱང་ cancellavit.
 93 post ལོག་ cancellavit.
 95 རྟོར་ cancellavit, sed non cancellandum est.
 99 post མཚན་འོག་ cancellavit.
 100 རས་ post དགར་ cancellavit. Ante ཤྲི་ cancellavit.

(l. 1) *Kuzeyde yaşayan pek çok kralın dizilişi*³² üzerine metin.

(l. 4) Daha önce Hor³³ hükümdarı, kuzeyde kaç kral olduğunu araştırmak için beş Hor adamını gönderen bir emir yayınladı ve [bu] kopya³⁴ imparatorluk arşivlerinden³⁵ alınan emir metninin bir kopyasıdır.

(l. 7) Çincece Ji'ur³⁶ ve Türkçede Ba ker Pa lig (Baqır Baliq)³⁷ olarak adlan-

³² Tibetçe “rabs” normalde “köken, soy” veya “soy ağacı” olarak çevrilir, çünkü klasik Tibetçede bu kelime genellikle *rgyal rabs* (“kraliyet soy ağacı”) gibi bileşik kelime olarak bulunur. Ancak Ligeti'nin “a.g.m.”, s. 167'de, daha önce belirttiği gibi bu el yazmasının hızlı okunduğunda bile konusunun, kuzeyde yaşayan kralların kabileleri hakkında olmadığını gösterir. Bu nedenle, *rabs* kelimesinin ve bağlamının daha derin olarak incelenmesi gereklidir. Heinrich A. Jaeschke, *A Tibetan-English Dictionary*, Curzon, Richmond, 1998, s. 524, sözlüğündeki *rabs* tanımlarına bakıldığında bu kelimenin üç ana anlamının listelendiğini görürüz, bunlar: 1) soy, aileler silsilesi, ırk, aile; 2) nesil; 3) ardıllık, seri, gelişim. Bu üç anlam arasında ortak olan başlıca özellik, ister zamansal (“nesil” veya “aile” anlamında olduğu gibi) isterse mekânsal olsun, bir dizinin, bir arka arkaya gelmenin veya silsilenin olduğu görünüyor. Böyle yorumlanırsa “rabs” terimi, mekânsal anlamda kralların ve krallıkların “dizilişi”, “silsilesi” veya “tahta geçme sırası” olarak Türkçeye çevrilebilir. Diğer bir olasılık, Rolf Alfred Stein'in *rabs*'ı “récit” olarak tercüme etme önerisini takip etmek olabilir. Bu konuda R. A. Stein, “Tibetica Antiqua V: La religion indigène et les *Bon-po* dans les Manuscrits de Touen-Houang”, *Bulletin de L'Ecole Française d' Extrême Orient*, 77, 1988, s.46'ya bakınız. Ancak burada, *rabs kyi yi ge* gereksiz bir “söylenti üzerine metin” veya “masal üzerine metin” olurdu.

³³ Bu metinde Hor kelimesi kesinlikle bir Uygur topluluğunu tanımlar. Bu özellikle ll. 59-63'te açıkça ortaya çıkıyor, burada en azından bu paragrafta Hor, 745'te Uygur İmparatorluğu'nu oluşturan Uygurları göstermektedir. Hor kelimesinin tüm kullanımlarının (Ligeti tarafından faydalı bir şekilde listelenmiştir, bkz. Ligeti, “a.g.m.”, s. 176) her zaman imparatorluğun Uygurlarına mı yoksa imparatorluğun çöküşünden sonra ortaya çıkan Uygur topluluklarına mı atıfta bulunduğu kesin değildir. Hor sözcüğünün tüm kullanımları Uygur İmparatorluğu'na atıfta bulunuyorsa, o zaman bu beş kişilik elçi heyetinin, çalkantılı darbeden sonra ülkenin müttefik ve düşmanlarının kim olduğunu görmek için, imparatorluğun kuruluşundan hemen sonra gönderildiği görüşü doğrulanmış olur. Diğer taraftan Hor teriminin yalnızca ll. 59-63 numaralı pasajda Uygur İmparatorluğu'na atıfta bulunduğu ve diğer (Hor'ın müttefik ve düşmanlarının listelendiği) tümdürümlerde, imparatorluktan sonra oluşan farklı bir Uygur topluluğunu ifade ettiği tahmin edilebilir. Ayrıca, bu yazının giriş bölümünde Hor kelimesinin anlamının yorumlanmasına dair tartışmaya da bakınız.

³⁴ *Dpê*, “numune”, “kalp”, “örnek” anlamına gelir ve “kopyasını yazmak” anlamına gelen bileşik sözcüklerde de kullanılır. Bakınız, *dpe cha*, “kitap” ve “*ma dpe*” ile “*bu dpe*” sırasıyla bir kitabın “orijinali” ile “kopyasını” (gerçek anlamda “ana kopya” ve “altkopya” şeklinde) ifade eder.

³⁵ Sözlüklerde bulunmayan *phyag sbyal* söz grubunun anlamı, Giuseppe Tucci tarafından *Tombs of the Tibetan Kings* adlı eserinde “arşiv” olarak belirlenmiştir (bkz. Giuseppe Tucci, *Tombs of the Tibetan Kings*, Istituto Italiano per il Medio ed Estremo Oriente, Rome, 1950, s. 46, 82, n. 94). Bu terimin başka kullanımı için şu esere bakınız: Li Fang-Kuei ve W. South Coblin, *A Study of the Old Tibetan Inscriptions*, Chung yang yen chiu yüan li shih yü yen yen chiu so, Taipei, 1987, s. 93-94.

³⁶ Bacot bunu “Ji 'ur” olarak okudu ve burayı tanımlamaya çalışmadı (Bacot, “a.g.m.”, s. 141 ve 145). Ligeti, basitçe Çince olan “Ji 'ur” adının deşifre edilemediğini belirtmiştir (bkz. Ligeti, “a.g.m.”, s. 177). Beckwith (sözlü iletişim)'e göre, daha yakından bir paleografik inceleme “ur” un “a” sının metindeki diğer “a'ya hiç benzemediğini ortaya çıkarır. Özellikle bunun sağ üst köşesinde metindeki diğer “a” seslerinin hiçbirinde bulunmayan yukarı doğru bir “kuyruk” vardır. Ona göre bu kuyruk, *ga'* ya katılan bir *ya'*nın son kısmı olacak ve böylece metinde *ur* yerine “*gyur*” olarak okunması gereken bir kelime oluşturacaktır. Şu kesindir ki, bu kelimenin içinde geçen ‘a sembolü, metinde geçen diğer benzerlerinden farklıdır. Bununla birlikte, metinde “*gyu*” bileşiminin tüm oluşumlarının yakından paleografik olarak incelenmesinden sonra, aynı “kuyruğun” bulunduğu hiçbir örnek bulamadım. Dolayısıyla, bu durumda kuyruklu ‘a/*gyu*'nun katibin bir hatayı düzeltme girişimini temsil etmesi olası görünmektedir. Gerçekten de el yazmasında bir harf diğerinin üzerine yazılmıştır ve sonraki yazının amaçlanan yazı olduğu varsayılrsa da son okunan tamamen belirsizdir. Ayrıca, Çince adı *Ji gyur* olan bir şehir de tespit edilmemiştir. Şimdilik *Ji 'ur/gyur* (?) formları ve olası bir Çince eşdeğeri arasındaki benzeşmenin daha fazla araştırılması gerekiyor.

³⁷ Bu isim Pelliot tarafından, “bakır şehri” anlamına gelen *Baqır Baliq olarak yeniden yapılandırılmıştır (bakınız: Bacot, “a.g.m.”, s. 151), ancak konumu, belki de ona karşılık ge-

dırılan ülkenin yukarısında, 'Bug chor (Bük çur)³⁸ Türklerinin on iki kabilesi vardır:

(l. 9) kral Zha ma Kağan³⁹, bir boy; Hali⁴⁰, bir boy; A sha sde⁴¹, bir boy; Shar du li⁴², bir boy; Lo lad⁴³, bir boy; Par sil⁴⁴, bir boy; Ji ke⁴⁵, bir boy; So ni⁴⁶, bir

len Çince ismin bulunamamasından dolayı oluşturulamamıştır (yukarıda not 19'a bakınız). Czeglédy (bkz. Károly Czeglédy, "Bahrâm Cöbin and the Persian Apocalyptic Literature", *Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae*, 8/1, 1958, s. 28-32)'ye göre, Arapçada *Ma-dînatus-sufriya* ("Bakır Şehir") ve Farsçada *Röyindiz* ("Bakır Kale") kelimeleri Türkçe *Baqır Balıq*'in çevirileridir ve yine Czeglédy'ye göre bir Pers destanının kahramanı olan Efrâsiyâb'ın, farklı kültürlerde İran'da ya da Buhara yakınlarında bir yerde olduğu varsayılan başkentinin adını gösterir. Bu konumların her ikisi de bu metindeki konum için çok batıdadır. Bu talihsiz bir durumdur, çünkü metinden Ji 'ur/Ba ker Pa lig' in Uygurların bir kentinin veya bölgesinin adını (Czeglédy'ye göre burası, başkenttir) tanımladığı açıkça görülmektedir. Ayrıca *Baqır Balıq için bkz. Denis Sinor, "Random Remarks on Metallurgical Themes in Pre-Modern Inner Asia", *Scripta Ottomanica et Res Altaicae*, Harrassowitz Verlag, Wiesbaden, 2002, s. 308-309.

³⁸ İl.59-63'teki tarihsel bölümden açıkça anlaşılacağı üzere bu sözcük, Doğu Türklerini tanımlamaktadır. Bununla birlikte, Hor ismine benzer bir şekilde, bu isim aynı zamanda Doğu Türk İmparatorluğu'nun bazı kabile gruplarının bakiyelerini de ifade edebilir. Özellikle 'Bug chor kelimesi, 691 ile 716 yılları arasında Kapgan Kağan adıyla hüküm süren Doğu Türk kağanının unvanı olan Türkçe Bük çur (Modern Mandarin Çinesinde Mo-cho) kelimesinin Tibetçe transkripsiyonu gibi görünmektedir (bakınız: Golden, 1992, s. 137 ve Beckwith, *a.g.e.*, s. 58, n. 23 ve diğer yerlerde). 'Bug chor/Mo-cho uygunluğu ilk olarak Pelliot tarafından bu belgenin Bacot çevirisinin ekindeki notlarda belirtilmiştir (Bacot, "a.g.m.", s. 151). Clauson'a göre (Clauson, "a.g.m.", s. 12), Doğu Türk İmparatorluğu'nun çekirdeği Orhun Nehri üzerindeki Karabalgasun civarındaydı. Bunun aksine, Ligeti, "a.g.m.", s. 178' e göre 'Bugchor, Doğu Türkleri ile özdeşleştirilemez; ancak, F. W. Thomas tarafından incelenen efsanevi bir hikayeyi içeren parçalı bir Tibet belgesine dayanarak, Lop-Nor Gölü çevresindeki Batı Kansu bölgesi ile tanımlanmalıdır. Bu teori, metnin oluşturulduğu zamandan çok uzak olduğu için İl.59 - 63 numaralı pasajı dikkate almaz. Sinor, 'Bug chor'un coğrafiya da politik bir terimden hangisi olduğuna dair birçok hipotezi şu yazısında özetlemektedir, bkz. Denis Sinor, "Some Components of the Civilization of the Turks (6th to 8th Century AD)", *Altaic Studies*, Ed. Gunnar Jarring ve Staffan Rosén, Almqvist&Wiksell International, Stockholm, 1985, s. 152-153.

³⁹ Yukarıda metnin *Zha-ma mo-nga*'sının, *Zha-ma kha-gan* (kağan) olarak düzeltildiği eleştirel baskıya bakınız. Aslında metinde ikinci şahsiyet, 'Bug chor Türklerinin (İl. 49-50 ve 69-70) kağanı olarak iki kez görülmektedir. Bu yazım hatası Clauson tarafından da saptanmıştır (bkz. Clauson, "a.g.m.", s. 13).

⁴⁰ Clauson (bkz. Clauson, "a.g.m.", s. 18), metinde *Hali şeklinde yazılan kişiyi*, Çin kaynaklarında adı *Hsieh li* (620-634) şeklinde geçen Doğu Türk kağanı ile eşleştirmek üzere bazı çalışmalarda bulunmuştur, bu konu hakkında Golden, 1992, s. 133-134' e bakınız.

⁴¹ Clauson (bkz. Clauson, "a.g.m.", s. 18),bu sözcüğün,682-691 yılları arasında Doğu Türk İmparatorluğu'nun hükümdarı olan İltiş Kağan'ın başbakanı olan Tonyukuk'un boyunun adı olan A-shih-te olabileceğini varsaymaktadır. Tonyukuk hakkında bkz. Golden,1992, s. 137-138.

⁴² Clauson (bkz. Clauson, "a.g.m.", s. 18), bunun Çince aslına bakılarak yeniden yorumlanmasını önermektedir; ancak yine de bunun kesinliği net olmaktan uzaktır.

⁴³ Metindeki *Lo-lad* Pelliot tarafından 8. yüzyıl Doğu Türk kabilelerinden *Nu-la* olarak yapılandırılmıştır (Bacot, "a.g.m.", s. 151). *Nu la* için bkz. Chavannes, *a.g.e.*, s. 32 ve 96 (*Notes Additionnelles sur les Tou Kiue Occidentaux*' da) ve bkz. Beckwith, *a.g.e.*, s. 150.

⁴⁴ Clauson (bkz. Clauson, "a.g.m.", s. 18), bunun Çince aslına bakılarak yeniden yorumlanmasını önermektedir; fakat yine de bunun kesinliği net olmaktan uzaktır.

⁴⁵ Tanımlanamamıştır. Bacot'ın bu kelimeyi yanlışlıkla *mgi-ke* olarak okuduğu not edilmelidir.

⁴⁶ Pelliot bunu, Türklerin *Su-ni* kabilesiyle özdeşleştirmeyi önermektedir (Bacot, "a.g.m.", s. 151).

boy; (l.11) Jol ti⁴⁷, bir boy; Yan ti⁴⁸, bir boy; Heb dal⁴⁹, bir boy; Gar rga pur⁵⁰, bir boy. Onların kralları yoktur.⁵¹ Altı bin kişilik bir orduları vardır.

Bunların doğusuna bakıldığında (l.13) Tibetliler tarafından He, Çinliler tarafından He-tse ve Türkler tarafından Dad-pyi (Tätäbi)⁵² şeklinde adlandırılanlar vardır.[Onların] reisleri Cong-bong-ya, ölen Dad-pyi atalarından uygun olanlarının kafataslarını altın ve gümüşle süsleyerek (l.15) içki (örneğin: “bira”) kaplarına dönüştürürdü.⁵³

Oradan doğuya Ke’u-li⁵⁴ yönüne bakınca, Türkler tarafından Mug lig⁵⁵ ve Çinlilerce Ka’u-li diye adlandırılan Shan-tong (Shan-tung)⁵⁶ yönünün askeri valisi Chang-chung-chi’nin bölgesi vardır, (l.17) burada yaşayan insanların çeneleri göğüslerine kadar uzanır. İnsan eti yerler ve yaşlı anne babaları ile [diğer] yaşlıları çıplak⁵⁷ olarak ülke dışına gönderirler ve sonra onları öldürürler.

⁴⁷ Tanımlanamamıştır.

⁴⁸ Tanımlanamamıştır.

⁴⁹ Bu kabile, milattan sonra altıncı yüzyılın başında İç Asya’nın büyük bölümünü kontrol eden ve 557’de müttefik Türk-Sasani güçleri tarafından ezilen güçlü bir konfederasyon olan Eftalitler (karşılaştırma, örneğin Bizans dilinde: Ἀβδάλαι) ile hemen özdeşleştirilebilir. Burada bahsi geçen *Heb-dal’ m*, eski hanedandan kalan bir topluluk olduğu konusunda kesinlik yoktur, ancak daha ünlü bir konfederasyon ile yalnızca aynı adı taşıyan bir kabile olması daha olasıdır.

⁵⁰ Tanımlanamamıştır.

⁵¹ Bu cümle çok belirsizdir, çünkü “onlar” anlamına gelen ‘*di-mams*’ terimi kullanılarak, kralsız kabilelerin hepsinin mi, bazılarının mı yoksa bahsedilenler arasında sadece sonuncuların mı kastedildiği açıkça belirtilmez. Bununla birlikte, bu kabilelerin en az birinin bir kralı olması gerektiği anlaşılıyor. Aslında, ilk kabilenin adı uygun bir etnik isim değildir, yalnızca kabilenin kralı Zha-ma Kağan ile bağlantılıdır. Metin, hangi kabilenin altı bin kişilik bir ordusu olduğu konusunda aynı derecede belirsizdir, acaba bu sayı bir araya gelen tüm ‘Bug chor’ güçlerini temsil ediyor mu?

⁵² *Dad pyi*, Clauson (bkz. Clauson, “a.g.m.”, s. 19) ve Ligeti (bkz. Ligeti, “a.g.m.”, s. 186, n.70) tarafından bu dönemde Kore’nin kuzeyindeki (Mançurya) bölgede yaşayan Moğol kökenli bir halk olan Tätäbi halkı ile zaten tanımlanmıştır. Tätäbi halkı hakkında bkz. Golden, 1992, s. 145 ve 184.

⁵³ Burada Tibet ile ilgili bir geleneğin neredeyse beş yüz yıl sonra bu kez Pordenoneli Fransiskan Rahibi Odoric tarafından ifade edilmesi ilginç olabilir: “Ve bu ülkede sahip oldukları bir başka moda da şudur. Diyelim ki herhangi bir kişinin babası ölmüş olsun, o zaman oğlu: «Babamın hatırasına saygı göstermek istiyorum» diyecektir ve köydeki tüm rahip, keşiş ve çalgıcıları bir araya getirir, yine aynı şekilde tüm komşu ve akrabalarını da çağırır. Sonra ölenin vücudunu büyük bir merasimle memleketlerine getirirler. Ve rahipler tarafından başı kesilen ceset, hazırladıkları masaya getirilerek ölünün başı oğluna sunuldu. (...) Böylece babasının kellesini alır, hemen pişirir yer ve kafatasından, kendisinin ve tüm ailenin, ölen babanın anısına her zaman içtenlikle içtikleri bir kadeh yapar”. Bakınız Henry Yule, *Cathay and the Way Thither*, Cilt: 2, The Hakluyt Society, London, 1965, s. 251-254.

⁵⁴ Hem *Ka’u li* (l.15) hem de *Ke’u li* (l.16) yazımları, günümüzde var olmayan ve takriben modern Kuzey Kore ve Güney Mançurya’ya karşılık gelen bölgede bulunan Çin *Kao-li*’sinin veya Koguryo eyaletinin karşılığıdır.

⁵⁵ *Mug-lig* sözcüğü, Orhun yazıtlarındaki Türkçe *Bükli* sözcüğüne benzer, ayrıca bir Bizans kaydında “Μουκπι” şeklinde tasdik edilen *Mug-lig* adı, Kore’nin kuzeyi ile Mançurya’nın doğusu arasında bulunan Po-hai eyaletiyle özdeşleştirilmiştir (bakınız Clauson, “a.g.m.”, s. 19-20; Ligeti, “a.g.m.”, s. 186 n. 72; Moriyasu, 1980, s. 175-176). *Bükli* ve *Μουκπι* arasındaki benzerlik için Gyula Moravcsik, *Byzantinoturcica*, Cilt: 2, Brill, Leiden, 1983, s. 193’e bakınız. (Bu kaynakça önerisi için, Profesör Christopher Atwood’a minnettarım).

⁵⁶ Burası, açıkça Shan-tung anlamına gelir ve tartışılan bölgenin genel olarak istikametini göstermek için kullanılmıştır.

⁵⁷ *Skyin-po* kelimesinin anlamı belirsizdir ve çevirisine bağlı olarak, tümencin ifadesi değişmektedir. Bacot da ayrıca bunu “yalın, çıplak, sade” olarak çevirir. Ben bu anlamı sadece şu kaynaktan

Oradan daha doğuya bakıldığında, çıplak dolaşan Beg-tshe (Paekche)⁵⁸ (l.19) adında güneyliler vardır. Oradan güneye bakıldığında insanlar balık gibi suyun içinde yaşarlar.

Oradan güneye bakınca, gözleri ak ve saçları denizatları gibi kıvrımlı olan, (l.21) ve ayrıca balık gibi yüzebilen koyu [tenli] güneyliler bulunur.⁵⁹ Dad-pyi (Tätäbi) kabilesinin kuzeyine bakıldığında Da-sre⁶⁰ adında bir kabile vardır, burada yaşayanlar çadır direklerini balık kaburgasından yapar, çadır örtüsüne gelince, üst sınıf (l.23) onu balık derisinden, alt sınıf ise huş ağacı kabuğundan yapar. ‘Bug chor’ dan batıya⁶¹ bakıldığında, Tibet dilinde dokuz kemik Türkleri⁶² diye adlandırılan dokuz boyun büyük şefi olan (l.25) Uygur (‘U yi kor) ordu komutanı⁶³, Çin’in tevcih ettiği kağan [unvanını] almıştır.⁶⁴ Boyuna (veya: “kemik”) gelince, buna Yag-le-ker⁶⁵ denir; bunların çevresine⁶⁶ gelince,

buldum: “rNam rgyal Tshe ring, *Bod yig brda rnying tshig mdzod*, Krung go’i Bod rig pa dpe skrun khang, Beijing”, 2001, s. 34. Jaeschke, *a.g.e.*, s. 26’da *skyin* ile ilgili diğer anlamlara ek olarak, “-dağkeçisi” gibi bir anlam önermiştir. Bu önerisi, yaşlı ebeveynlerin ve [diğer] yaşlıların gruplandırıldıktan sonra, dağ keçileri gibi öldürülmek üzere kovalandığı (acımasız) imajını aktaran bir çeviriyle sonuçlanıyor ve *skyin-pa/po*, “borç” gibi bir anlam taşır. Bu durumda: “yaşlı ebeveynlerini ve diğer yaşlıları borç (fidye?) olarak gönderirler ve onları öldürürler” gibi bir çeviri olur. Her ne kadar cazip görünse de bu çeviri mantık hatası içeriyor. Eğer yaşlıları fidye olarak (düşmana?) gönderiyorlarsa, o zaman yaşlılar Ka’u li halkının kendisi tarafından nasıl öldürülebilir? O zaman ben, *skyin-por* kelimesini “çıplak” olarak tercüme etmeyi uygun gördüm. Bununla beraber, metnin ll. 18-19 numaralı bölümünde *gcher-bu* kelimesinin “çıplak” anlamında kullanıldığına dikkat edilmelidir.

⁵⁸ Mon, Tibet’ in güneyinde bulunan ülkelere verilen genel bir isimdir ve bu nedenle *Mon-ba*, kelimenin tam anlamıyla “güneyli” anlamına gelir. *Beg-tse*, Paekche adının Çince transkripsiyonuna karşılık gelir; bu da metinde tartışılan bölgenin Kore yarımadasının güneydoğu köşesi olduğunu göstermektedir.

⁵⁹ Eğer *Mon-ba* “güneyliler” olarak tercüme edilirse, bu, koyu tenli ve kıvrıkcık saçlı Avustralya yerlilerine ait bir tarif olabilir (Ainu halkı bu grubun bir parçası olarak kabul edilir).

⁶⁰ Bunların kimliği şimdide dek tanımlanamamıştır. Clauson ve Moriyasu’ nun her ikisi de bunların, taygada çok yaygın olan huş ağaçlarının bulunduğu ve derileri ile kemikleri olan balinaların avlandığı bir bölge olan Kuzey Pasifik Okyanusu’na yakın bölgenin akarsu insanları olduğuna dikkat çekmektedir (Bu konuda bkz. Clauson, “a.g.m.”, s. 20 ve Moriyasu, 1980, s. 176). Dolayısıyla bu malzemelerin yukarıda açıklanan şekilde kullanılmış olması mümkündür.

⁶¹ “Batı” için *nub* sözcüğünün kullanıldığına dikkat edin. *Yıllıklar* adı verilen eski Tibet metinlerinde “batı” kelimesi sürekli olarak *stod* şeklinde ifade edilmektedir. Sonuç olarak, burada *nub* kullanımı, bu metnin daha sonraki bir tarihte yazılmış olduğuna dair bir gösterge olabilir.

⁶² Tibetçe: *drugu rus dgu*. Bu tanımın Türk kökenli *Dokuz Oğuzların* Tibetçe karşılığı olduğu kesindir. K. Czeglédy, “On the Numerical Composition of the Ancient Turkish Tribal Confederations”, isimli makalesinin 276-277 numaralı sayfalarında dokuz Türk boyundan (*toquz oghuz*) oluşan boylar konfederasyonunun gerçekte onsekiz alt boydan oluştuğunu söylemektedir (bkz. Károly Czeglédy, “On the Numerical Composition of the Ancient Turkish Tribal Confederations”, *Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae*, 25, 1972), yani, sekiz Oğuz boyu ve bir Uygur boyu, dokuz tane altboya bölünmüştür. Ayrıca Golden bu konuda şöyle demektedir: “Toquz (Dokuz) Oğuz birliği, kendi aşiret birliği on aşiret/kabile ve diğer sekiz aşiretten oluşan yönetici Uygurlardan oluşuyordu.” (Bu konuda bakınız Golden, 1992, s. 156). Dokuz Oğuzlar hakkında şu çalışmalara bakınız: Edwin G. Pulleyblank, “Some Remarks on the Toquz oghuz Problem”, *Ural- Altaische Jahrbücher*, 28, 1956, s. 35-42 ve James Hamilton, “Toquz Oğuz et On-Uyyur”, *Journal Asiatique*, 250, 1962, s. 23-63.

⁶³ Tibetçe: *dostog*, Türkçe *totok/tutuk*: “askeri komutan”.

⁶⁴ Kelimesi kelimesine tercüme edilirse: “Tibetçede dokuz kabile denilenlerin büyük şefi, Uygur askeri komutanı, Çin’ den verilen [ve] soyundan gelen kağan [unvanını] elde eder.”

⁶⁵ Bu, Uygurların hanedan boyunun adı olan Yağlakar’dır. Bakınız Clauson, “a.g.m.”, s. 20; Golden, 1992, s. 156; Ligeti, “a.g.m.”, s. 180.

⁶⁶ Tibetçe *sgor* sözcüğü muhtemelen “çember” veya “çevre, maiyet” anlamlarına gelen *skor* sözcüğü yerine hatalı olarak kullanılmıştır. “Çember” aynı zamanda *sgor* kelimesinin anlamları arasındadır.

dokuz adet arma benzeri süs eşyası⁶⁷ takarlar. Ayrıca Uygur (*Ho yo 'or*) kabilesinin benzersiz bir şekilde altı bin kişilik bir ordusu vardır.

(*l.27*) Bunun kuzeyine bakıldığında, Ge-tang (Kıtan) adı verilenler vardır ve hükümdarları Ge-tan kağanıdır⁶⁸, bunların hem yedikleri hem de dinleri 'A-zha⁶⁹ halkı ile aynıdır. Sürü hayvanlarına gelince, dana, koyun ve at yaygındır. Konuşulan dil de (*l. 29*) genel olarak, 'A-zha halkının diline benzemektedir. Uygurlar (*Ho-yo-hor*) ile bazen kavga eder, bazen arkadaş olurlar.

Oradan doğuya bakınca, Dad-pyi (Tätäbılar) halkı vardır. Oranın kuzeyinde, Ga-ra byi-gir⁷⁰ kabilesi vardır, [onlara] gelince, vadilerde (*l.31*) evcil hayvan olarak sadece domuzları vardır.

Do-le-man⁷¹ halkının bir kabilesinin olduğu ülkeden, üstün şifalı bitkiler⁷² gelmektedir. Orada çadırlarını huş ağacı kabuğu ile örten beş kabile vardır.

Oradan kuzeyde bulunan, (*l.33*) uçsuz bucaksız gölün kıyısındaki insanlara gelince, onların evleri ve bedenleri 'A-zha halkı gibidir. Bunların çeşitli türlerde evcil hayvanları vardır. Kıyafetlerine gelince, onlar hayvan kürkünden eşyalar (veya: "post") giyerler. Kışın büyük ovada toprak yarılr ve halk (*l.35*) bir yerden bir yere gidip gelemez. Büyük kabile mutluluk içindedir.⁷³

Buradan kuzeydoğuya bakıldığında, çadırlarını huş ağacı kabuğu ile örten bir kabile olan Khe-rged vardır.⁷⁴ Onlar Hor halkına, mavi fare (kemirgen) derisi verirler.

Bacot hem *sgor* hem de *tog* kelimesini "çember, daire" olarak yorumladığından (Bacot, "a.g.m", s. 145), "dokuz çeşit daire oluşturur" olarak tercüme etmiştir. *Tog* kelimesinin anlamı için aşağıdaki nota bakınız.

⁶⁷ Jaeschke *tog* kelimesini "bir şeyin tepesinde olan, üstteki bir süs" (aynen sözlükteki kalinyazı tipi ile) olarak tercüme etmiştir (Jaeschke, *a.g.e.*, s. 205). Bunlar, devlet adamları için bir çeşit süs ya da madalya (nişan vb.) olabilir.

⁶⁸ *Getang/Getan* kelimeleri, Kıtan halkı ile özdeşleştirilmiştir (Clauson, "a.g.m.", s. 22; Moriyasu, 1980, s. 176). Kıtanlar'ın kökenleri üzerine bkz. Golden, 1992, s. 183-187. Bu etnik isimlendirmenin transkripsiyonundaki yazım hataları, metnin sözlü bir kaynaktan geldiğini göstermektedir.

⁶⁹ 'A-zha, Koko-Nor Gölü çevresinde yaşayan ve Moğolca konuşan bir halk olan T'u-yü-hunların Tibetçe ismidir. 'A-zha/T'u-yü-hunlar hakkında bakınız: Gabriella Molè, *The T'u-yü-hun from the Northern Wei to the Time of the Five Dynasties*, Istituto Italiano per il Medio ed Estremo Oriente, Rome, 1970.

⁷⁰ Şimdiye dek tanımlanamamıştır. Bu isim Türkçe gibi görünüyor (*ga-ra=kara; byi-gir=?*).

⁷¹ Şimdiye dek tanımlanamamıştır.

⁷² Tibetçe: *byi-tse*. Sözlüklerde yalnızca "şifalı nektar" veya "şifalı bitki" anlamlarına gelen *byi-tser* kelimesi bulunabilir.

⁷³ Modern ve klasik Tibetçede *skyyid-pa*'nın anlamı "mutlu"dur. Bununla birlikte, özellikle bu ifadenin (*sde che la skyyid pa zhiig mchis*) metinde birden fazla defa geçtiği göz önüne alındığında, bu cümlelerin anlamı kafa karıştırıcı olmaktadır (II. 91'e bakınız). Eski Tibetçede *skyyidpa* kelimesinin şimdi olduğundan farklı bir anlamı olması muhtemeldir. Bu cümle içinde *skyyid-pa* kelimesini takip eden, "bir" anlamındaki *zhiig* kelimesinin varlığı, *skyyid pa*'nın soyut bir manası olmadığı anlamına gelebilir. Bu cümlelerin tam anlamıyla çevirisi: "Kabile için bir mutluluk vardır" veya "Büyük kabilenin tek mutluluğu vardır," şeklindedir.

⁷⁴ Bacot *Khe-rged* isimli halkı Kırgızlar ile özdeşleştirmektedir (Bacot, "a.g.m.", s. 138). Clauson, "a.g.m.", s. 22 ise sözcüğün bu biçimini, *Hir-tis* (l.46), *Gir-tis* (l.48) ve *Hir-kis* (l.55) biçimlerinden farklı bir transkripsiyon olarak değerlendirmiştir. Ancak bu pek olası görünmüyor ve Clauson'ın teorisi Moriyasu tarafından zaten reddedilmiştir (Moriyasu, 1980, s. 178-179). Moriyasu, bunun yerine *Khe-rged*'in Kherait Moğolları (<Kärägit) olabileceğini iddia eden Louis Bazin'in bu önerisini yeniden ileri sürmektedir.

(l.37) Oradan kuzeyde kralları olmayan yedi Ye-dre⁷⁵ kabilesi vardır. Hor halkı ile sürekli bir savaş halindedirler. [Onlar] çadırlarını huş ağacı kabuğuyla kaplarlar. Huş ağacını, özünden bira yapmak için anne sütü (l. 39) gibi sağlarlar. Vadiye gelince, orası konumu nedeniyle kuvvetlidir.⁷⁶

O [yerin] batısına bakıldığında, dağ üzerindeki evleri için geyiklere yükleyerek taşıdıkları samandan barınak yapan Gud⁷⁷ adında küçük bir kabile vardır. Kıyafetlerine gelince, yazlık ve kışlık giysileri birbirine benzer: (l.41) kara kömürle ovulmuş yabancı av hayvanlarının derilerini giyerler. Yiyeceklere gelince, av eti, buğday, *mon-bu* adı verilen şifalı bir bitki ve fareler tarafından depolanan fare gübresi yerler (l.43) ve çok sayıda fare ile ağaçkakan kuşu tarafından çürümüş kalın ağaç gövdesi içerisinde depolanan şeyleri yerler.⁷⁸ Hor kabilesine, yabancı hayvan postu sunarlar.

Oradan (l.45) kuzeybatıya bakıldığında, Ku-chu-ur halkının bir kabilesi vardır.⁷⁹ Bu ülke güçlüdür ve [onlar] Horların emirlerini dinlemedikleri için sık sık savaşır.

Onların ardında iki küçük Hir-tis kabilesi vardır; (l.47) bunlar Horlar ile bazen savaşır, bazen arkadaş olurlar. Oradan kuzeyde bir Gir-tis kabilesi vardır. Bunların gözleri, billur (kristal) gözlerdir, saçları kıızıdır [ve] ülkelerinde çeşitli türden evcil hayvanlar vardır. Orada atlar (l.49) doğuştan büyüktür.⁸⁰

Kuzeyde yer alan yol, kum çölünden oluşan dağ silsilesi ile kesilir; Zha-ma Kağan⁸¹ ordusunu oraya doğru götürmekteydi. Ordusunun [orayı] geçemediği belirtilmektedir. Buranın [dağ silsilesinin] diğer tarafında, kuzeyde, (l.51) iri, uzun vücutlu kişiler vardır. Vücutları yaklaşık üç kulaçtır. [Onların] okları,

⁷⁵ Ye-dre tanımlanamadı. Clauson onların kesinlikle Türk olmadıklarını, belki Fin-Ugor ya da Tunguz olduklarını öne sürmüştür (Clauson, “a.g.m.”, s. 22). Moriyasu (bkz. Moriyasu, 1980, s. 177-179) ise Ye-dre, Khe-rge, Gud, Ku-chu-ur ve Hor arasındaki ilişkiler üzerinde çalışmıştır ve Hor adını Moğolistan Uygurları olarak yorumlamıştır. Ye-dre kabilesini (Khe-rge gibi), Moğolistan’ın kuzeydoğusunda, diğer bir deyişle Baykal Gölü’nün güneyindeki alana konumlandırmıştır.

⁷⁶ Bacot bu bölümü, “muhkem ülkeler” şeklinde çevirmiştir (Bacot, “a.g.m.”, s. 146). Bu cümle metinde birden çok kez kullanılmıştır (ll. 45, 65, 67). Bunun yanında *brtsan*’ın anlamı “güçlü”, “kuvvetli”, “etkili” ve yine aynı zamanda “sağlam” ya da “güvenli” olabilir, dolayısıyla bu ifade, söz konusu ülkenin topoğrafik ve askeri konumunun gücünü ifade ediyor gibi görünmektedir. Buradaki ifade tam manasıyla olmasa da “Onların toprakları [stratejik]olarak güçlü bir konuma sahiptir” şeklinde yorumlanabilir.

⁷⁷ Şimdiye dek tanımlanamamıştır.

⁷⁸ Birbirine bağlı bu hikâye muhtemelen bu anlatıya girmiş bir halk motifidir. *Mon-bu* şifalı bir bitki adı gibi görünüyör (bakınız: rNam-rgyal Tshe-ring, 2001, s. 400), *shing-sta-mo* ise bir tür ağaçkakan olan *shing-rta-mo* ile eşdeğer görünmektedir.

⁷⁹ Bu kabile Ligeti (Ligeti, “a.g.m.”, s. 184-185) tarafından *Küçügür* olarak tanımlanmıştır; Küçügür, *Secret History of the Mongols* isimli eserde Nai-man Moğollarına bağlı kabilelerden birisidir. Moriyasu’ya göre, Nai-manlar, 8. yüzyılda Tannu-ula Dağları bölgesini işgal etmiştir (Moriyasu, 1980, s. 177).

⁸⁰ *Hir-tis* ve *Gir-tis* şeklindeki etnik sözcükler, Kırgız kelimesinin karşılıklarıdır. Bu kavim adı metinde *Hir-kis* (l. 55) olarak da geçmektedir. Bu metinde Kırgızların fiziksel özelliklerine ilişkin açıklamalar hem Çin hem de İslâm kaynaklarında bulunanlardan farklı değildir. Aslında Kırgızlar, muhtemelen Türk kökenli değildir ve arkeolojik kazılar onların Moğol ve Avrupalı özelliklerinin bir karışımını ortaya çıkarmıştır. Kırgızların kökenleri üzerine şu esere bakınız: Golden, 1992, s. 176-183.

⁸¹ Clauson’a göre metindeki *Zha-ma kha-gan* (Kağan), Doğu Türk İmparatorluğu’nun son hükümdarı olan Özmiş Kağan olarak yeniden kurgulanmalıdır (Clauson, “a.g.m.”, s. 13).

*zhi*⁸², silahları ve yiyecekleri, diğer krallarinkine benzer. Sonradan pişman olmamak⁸³ için onların düşmanı olmamaya çalışırlar. (l.53) Onlarda ölenler için bir ritüel (*chos*) bulunmamaktadır. Birisi öldüğünde, ona cenaze töreni yapmazlar ve kabir inşa etmezler. [Onlar], işaretle iletişim kurmaya başladıkları çocukluktan itibaren, *Lha'ya* (veya ilahlara) saygılarını sunarlar.⁸⁴ Hayvan sürülerine gelince, onların çeşitli cinslerde hayvanları, danaları ve koyunları vardır. (l.55) Hir-kis halkına gelince, [onlar] bir ulak gönderdiğinde, [devler?] ise: “Tıpkı çocuklar gibi çalmaya gelen bir köpeksin” derler. [Devler] onun (ulağın) kulaklarına bir şey (mesne?) sokup (l.57) [onu] asmak için bağladılar. Ulağa şöyle sordular: “Ga-ra gang-lig denilen kabilenin dana ve koyun çobanı nerede yaşıyor?”⁸⁵ Devlerin diğer tarafına gelince, (l.59) (orada) erkeklerin olduğuna dair bir haber duyulmamıştır.

Bunun kuzeyinde, Hor ve Gar-log ile üçlü bir konfederasyonda birleşen beş Ba-sme⁸⁶ kabilesi vardır. Bunlar ‘Bug chor ülkesi hükümdarı olan kağa-

⁸² *Zhi*, “durgun”, “sessiz”, “sulh”, gibi anlamlara gelir, kelimenin birbirinden farklı tüm anlamlarına bakıldığında, buradaki ilişkiler örgüsüne uymamaktadır. Metinde, “dört” anlamına gelen *bzhi* kelimesi olması gerekirken, bir yazım hatası nedeniyle *zhi* sözcüğünün kullanıldığını varsayabiliriz. Ancak bunun ardından gelen “dört ok” anlamı benim anlayışımın ötesindedir. Diğer bir olasılık ise “esas”, “temel” ve aynı zamanda “ikamet”, “konut”, “yer”, “mekan” gibi anlamlara gelen *gzhi* kelimesi yerine, hatalı olarak *zhi* yazılmış olabileceğidir. Bu olasılığı kabul edersek, takip eden tercüme, “Okları, konutları, (...)” şeklinde olacaktır. Bacot, “a.g.m.”, s. 146), *zhi* kelimesini “güneş” anlamına gelen *nyi* olarak okur ve *nyi-chai*’yı “exposé au soleil (güneşe maruz)” olarak tercüme eder. Böylece benimkinden tamamen farklı bir tercüme yapar: “Vadi tarafı güneşe maruz kaldığı için, o da diğer krallar kadar güce ve yiyeceğe sahiptir.” Bu çeviri kabul edilemez ve bunun birinci sebebi metinde okunan kesinlikle *nyi* değil *zhi* kelimesidir; ikinci sebep ise “vadinin kenarı” metnin hiçbir yerinde yoktur. Metnin bu parçasının tercümesine ilginç bir örnek Gedun Rabsal (sözlü olarak) tarafından yapılandır. Ona göre “ok” manasındaki *mda*, olmak fiilinin saygı ifade eden şekli olan *mnga*’ olarak okunmalıdır. Ayrıca *zhi* sözcüğü, fiilin ulaç halini gösteren sonek olan *zhing* olarak düzeltilmelidir. Bu okumayla, *mnga’zhing* cümleinin önceki kısmına sentaktik olarak eklenir (“Vücutları yaklaşık üç kulaçtır”), ve diğer krallarla olan benzerlikler listesi yalnızca silahları ve yiyecekleri kapsayacak ve böylece şu tercüme ile sonuçlanacaktır: “Vücutları yaklaşık üç kulaçtır ve silahları ile yiyecekleri diğer krallarinkine benzer.” Ancak bu yöntemle yapılacak bir tercüme orijinal metinde çok fazla değişiklik içerdiğinden, eleştirilere açıktır.

⁸³ Yani, bu “devler” hiç pişmanlık duymazlar ve kısacası, kibirlidirler.

⁸⁴ Bu pasajda, devler arasında, çocuklar işaretlerle iletişim kurmaya (yani konuşmaya) başlar başlamaz tanrılara (*Lha*) tapmaya başlarlar, anlamı çıkmaktadır. Gerçekte, Tibetçede ‘yukarıda anlamına gelen *yan-chad*, “bu noktadan itibaren” olarak yorumlanmalıdır. Tibetçede genellikle “tanrılar” veya “ilahlar” olarak tercüme edilen *Lha*, en iyisi tercüme edilmeden bırakılır veya en fazla “dünya üstü varlık” olarak yorumlanır.

⁸⁵ Bu cümle sorunludur çünkü fiillerin özneleri hep eksik durumdadır. Örneklerin bir tanesinde nesne de eksiktir. Bahsedilen örnek şöyledir: *kulakların içine ne sokulduğu bilmiyoruz* (acaba bir işkence şekli midir?) ve *bunun küşinin asıldığı bir şey olduğunu varsayabiliriz*. Bu cümleyi anlamının anahtarı, burada yanlışlıkla “bağlanmış ve asılmış” anlamına gelen *dpyang la’dogs* yerine “bağlanmış ve sorgulanmış” anlamına gelen *dpyang la’dogs* olarak yorumlamak olabilir. Böyle yorumlandığında, müteakip çeviri şöyle olur: “Hir kis’e gelince, bir ulak gönderdiklerinde [devler?] şöyle diyorlar: “[Siz] şöylesiniz; tıpkı çocuklar gibi çalmaya gelen bir köpeksiniz. Devler [onu] sorguya çekmek için bağlarlar ve ulağa soru sorarlar”. Ne yazık ki, *dpyang* kelimesinin *nga’* sı yanlış yorumlara yer vermez ve bu nedenle sözcüğün *dpyang* şeklindeki okunması, paleografi açısından zorunlu bir okumadır. Bacot tercümesinde bu sorunlu paragraf konusunda sessiz kalmış ve burayı yalın bir şekilde: “Il l’attacha pour le pendre” olarak tercüme etmiştir. Bacot, a.g.m., s. 146’ya bakınız. Ayrıca, 150. sayfadaki 22 no’lu nota bakınız, yazar burada *khong ta’i ma zhu nang du stsal* te pasajını, tercüme etmeden bıraktığını kabul etmektedir.

⁸⁶ Bunlar Basmillar’dır. Burada 742-744 dönemindeki olayların kısa bir özeti yer almaktadır. Basmillar için bakınız Golden, 1992, s. 142-143 ve René Grousset, *The Empire of the Steppe*, Rutgers

nın yönetimini devirdiler. (l.61) Ba-mel boyunun şefi, kağan [unvanını] aldı, ancak Horlar ve Gar-loglar, Ba-smel kağanını öldürdüler. Ba-smel kabilesi dağıldı ve (l.63) köle oldular. Ba-smel topraklarında bir Ges-dum⁸⁷ kabilesi, yine Ba-smel⁸⁸ topraklarında bir Ba-yar-bgo⁸⁹ kabilesi, Yed-mysis-hir-kin⁹⁰ adında şefleri vardır; bir Hi-dog-kas⁹¹ kabilesi, (l.65) bunların Hi-kil-kor-hir-kin adında şefleri vardır; onların ülkesi güçlüdür ancak Gar-loglar [bunu] anlamadı.

Oradan kuzeyde bulunan Go-kog⁹² kabilesi hiç kimseyle savaşmaz yahut çekişmez.

Buranın batısında, (l.67) yaklaşık on kabile⁹³ vardır. Bunlardan bazılarının güçlü bir ülkesi vardır, bazılarının büyük vadileri [vardır], bazılarının da geniş otlakları olan güzel bir ülkesi [vardır].

Bunların kuzeyinde, kum tepelerinden oluşan dağ silsilesinin ötesinde (l.69), gökyüzü kralının⁹⁴ (veya: Kök Tengri) iki kabilesi vardır. ‘Bug chor kralı Zha-ma Kağan’ın saltanatının barış içinde olduğu bir dönemde, kağan ordusunu bu dağlık yöne doğru sevk ve idare ediyordu, ordu buradan geçemedi (l.71) ve sonrasında iki asker kaybolarak ortalıkta başıboş dolaşmaya başladı. Dişi bir devenin izine rastladıklarında, o izi takip ettiler. İzler temiz bir su kaynağına doğru giderken, bir dişi deve sürüsünün (l.73) yanında Türkçe konuşan masum (temiz, saf?) bir kadına rastladılar. Kadın [onlara] yol gösterdi ve saklanmak için [onu] takip ettiler. Bu sırada av peşinde koşan bir köpek sürüsü (l.75) geri geldi. Köpekler onları kokularından fark etmişti, bunun üzerine [onlar] köpeklerin önünde yere kapandılar. Sonra köpekler, askerlerin kum çölünü geçmek için ihtiyaç duydukları su ve diğer her şeyi on dişi deveye yükleyerek (l.77) [onları] ülkelerine geri gönderdiler. Kaybolan askerler Türk ülkesine geldiler (veya: ülkelerine döndüler).

University Press, New Brunswick, 1991, s. 113. Basmlı adının metinde her zaman farklı yazıldığını belirtmek isterim. Bu durum, orijinal metnin sözlü bir kaynaktan redaksiyonuna işaret eder. Aslında, yabancı bir kelime her söylendiğinde Tibetli yazarın, duyduğu sesleri mümkün olduğu kadar gerçeğe yakın bir şekilde yazıya dökmeye çalışacağı kolayca hayal edilebilir. Yazar, Basmlı isminin metinde son kez geçtiği iki yerde, işittiği kelimenin doğru yazılışını bulmuş görünmektedir.

⁸⁷ Clauson (Clauson, a.g.m., s. 14)’ın önerisinden sonra Hambis, bu metinde geçen *Ges-dum*’u, Cengiz Han’ın mağlup ettiği kabilelerden biri olan Kāstim ile özdeşleştirmiştir. Bakınız Louis Hambis, “Kāstim et Ges-dum”, *Journal Asiatique*, 246, 1958, s. 313-320.

⁸⁸ Bu kelimenin ayrık yazılışı, muhtemelen bu el yazmasını kopya eden yazar tarafından yapılan bir yanlışlık gibi görünüyor. Görünüşe göre bu cümlenin fiili burada (muhtemelen “alınmış” veya “işgal edilmiş”) olmalıdır. Başka bir olasılık da burada eksik olan şeyin fiil değil, bu kabilenin reisinin adı (aşağıdaki iki satırdaki şablona bakınız) olmasıdır, örneğin: “onların şefi (adı) *irkin*’dir”.

⁸⁹ Bu, Orhun Yazıtlarındaki Bayırku olarak yeniden düzenlenmiştir (Bacot, “a.g.m.”, s. 152; Clauson, “a.g.m.”, s. 14; Ligeti, “a.g.m.”, s. 186; Moriyasu, 1980, s. 179). Golden, hükümdarlarının *irkin* unvanını taşıdığı doğrulamaktadır (Golden, 1992, s. 143). Golden ayrıca “yaşam alanlarının, Tola Nehri’nin kuzeyi ile bağlantılı görüldüğünü, Uygurların güneyi olduğunu” ileri sürmektedir.

⁹⁰ *İrkin* boy reisini ifade eden, çok iyi bilinen bir Türk unvanıdır (Golden, 1992, s. 136). Bacot bu unvanı *Yer-mysis* olarak okumuştur.

⁹¹ Clauson, *Hi-dog-kas* sözcüğünün çevirisi için üç farklı öneri getirmiştir (bkz. Clauson, “a.g.m.”, s. 14). Ancak bunların hiçbirisi diğer bilim insanları tarafından desteklenmemiştir.

⁹² Şimdiye dek tanımlanamamıştır.

⁹³ Clauson bunu, *On-ok* olarak yorumlamıştır (Clauson, “a.g.m.”, s. 15). Ancak Moriyasu, 1980, s. 180, onun bu hipotezini kabul edilemez bulmuştur.

⁹⁴ Bu, *Tengri kağan* ifadesinin Tibetçe çevirisi gibi görünmektedir.

İlk köpek gökyüzünden inmişti. Sonra, bir kızıl köpek ve bir kara köpek olmak üzere yayıldılar, sonra (l.79) dişi bir kurtla karşılaştılar ve [onunla] çiftleştiler, ancak dişi kurdun yavrusu olmuyordu. Sonra bir Türk hanesinden genç bir bakire kız kaçırarak onunla çiftleştiler. Bu çiftleşmeden dünyaya gelen erkek çocuklar, köpek olarak doğmuştur. Kız çocuklara gelince (l.81) [onlar] insan olarak doğmuştur ve salt kadın (yani, *gerçek* kadın) olarak ortaya çıkmıştır. Kızıl köpekten gelen boya, Ge-zirgu-shu⁹⁵ ve kara köpekten gelen boya ise Ga-ragu-shu⁹⁶ adı verilmiştir. Köpekler ile (l.83) kadınlar aralarında Türkçe⁹⁷ konuşuyordu. Sığır gibi mal ve azıklarına gelince, bunları kadınlar toplar (güder?) ve kullanırdı. Bunun ötesinde, aralarında erkeklerin olduğuna dair bir şey anlatıldığını hiç kimse duymamıştır.

Bunun batısına bakıldığında, (l.85) üç Gar-log⁹⁸ kabilesi vardır. Onların sekiz bin kişilik bir ordusu vardır. Du-rgyas⁹⁹ ve Ta-zhig¹⁰⁰ kabileleri ile savaşır.

Buradan doğuya bakıldığında, üç Og-rag¹⁰¹ kabilesi vardır ve (l.87) büyük Ho-yo-hor memleketi istikâmetine bakıldığında, oradakiler *Ne-shag* din bilgilerini aramak ve onları çağırarak için bazı tekliflerde bulunurlar ve Ho-yo-hor¹⁰² ülkesi ile savaşır.

Bunların kuzeydoğusunda, Gu-log gol-chor Türklerinden gelen (çıkan) ve bin kişilik ordusu olan bir kabile olan (l.89) I-bil-kor vardır.¹⁰³

⁹⁵ Harfi harfine: “Kızıl Burunlular” (Eski Türkçe: *kızılküşü*). Bkz. Ligeti, “a.g.m.”, s. 186.

⁹⁶ Harfi harfine: “Kara Burunlular” (Eski Türkçe: *karaküşü*). Bkz. Ligeti, “a.g.m.”, s. 186.

⁹⁷ Buna benzer bir hikâyenin, yaklaşık beş yüzyıl sonra keşiş C. De Bridia'nın *Historia Tartarorum*'unda bulunduğunu belirtmek, ilginçtir. “Tatarlar [...] çölde bir aydan fazla süren yürüyüşten sonra Tatarca'da Nochoy Kadzar denilen Köpekler Diyarına ulaştılar, Tatar dilinde *Nochoy* köpek, *Kadzar* ise ülke (diyar) demektir. Orada, erkekleri olmayan kadınlar buldular [...]. Kadınlara, erkeklerin nerede ve ne tür olduğunu sordular, kadınlar cevaben erkeklerin doğası gereği köpek olduğunu söylediler”. Bkz, Raleigh A. Skelton, Thomas E. Marston ve George D. Painter, *The Vinland Map and the Tartar Relation*, Yale University Press, New Haven and London, 1965, s. 70.

⁹⁸ İl.60 ve İl.62' de olduğu gibi, Tibet dilinde *Gar-log* olarak yazılan sözcük Karluk şeklinde tercüme edilir.

⁹⁹ Türgişlerin, 8. yüzyılda müttelikleri Tibetliler ile birlikte Araplara oldukça sıkıntı yarattığı bilinen bir gerçektir. Onlar 730'da Arap-Çin ortak güçleri tarafından yok edildiler, aynı ortak güç 742'de müttelikleri olan Tibetlileri de yenmiştir. Bundan sonra Karluklar, Türgişlerin ülkesine yerleşmiştir. Türgişler hakkında bilgi için bkz. Beckwith, *a.g.e.*, özellikle bölüm 3 ve 4.

¹⁰⁰ Bu kelime, Arap *Tayy/Tadjikler* için Orta Farsçada kullanılan kelimenin Tibetçe karşılığıdır. Bu sözcük, Arap kabilelerinden birinin adı iken, sonradan genişletilerek bütün gruba uygulanmıştır.

¹⁰¹ Clauson'a (Clauson, “a.g.m.”, s. 15) göre, Kaşgarlı Mahmud'un eserindeki Oğrak oymağını temsil etmektedir.

¹⁰² Burada, *Ho-yo-hor* kavim adına eklenen, “büyük” anlamındaki *ce* sıfatı Uygur İmparatorluğu'nu tanımlıyor olabilir. *Ne-shag* teriminin anlamının bilinmemesi talihsiz bir durumdur, çünkü bu cümle Uygurlar (acaba burada Uygur İmparatorluğu mu söz konusu, yoksa Moriyasu'nun önerdiği gibi Moğolistan Uygurları mı, yoksa Ligeti'nin öne sürdüğü gibi küçük bir müfrezinin aksine daha büyük bir Uygur grubu mu) arasında Maniheizm'in varlığına işaret ediyor gibi görünmektedir. Şimdiye dek *Ne-shag* (Clauson tarafından belirtildiği gibi, baş harfi “n” olduğu için, Türkçe bir kelime olamaz) kelimesi için en ikna edici hipotez “Maniheizm sıradan adam” anlamına gelen Soğdca Ni-yo-shag kelimesinden gelmiş olabileceğidir. Bkz: Moriyasu, 1980, s. 181.

¹⁰³ Bu cümlede geçen her iki yabancı kelime de tanımlanamamıştır.

Onların kuzeybatısında, beş bin askeri olan bir Be-ca-nag¹⁰⁴ kabilesi vardır. Bunlar Hor halkı ile savaşır.

Bunların batısında, (l.91) Ha-la-yun-log¹⁰⁵ Türklerinden bir kabile vardır ve bu büyük kabile mutludur; bu nedenle onlara benekli (alaca) atlı Türkler denir.

Onların kuzeyinde, kum tepeliklerinden oluşan dağ silsilesinin ötesinde, (l.93) Ud-ha-dag-leg¹⁰⁶ denilenler [vardır]. [Onların] ayaklarında öküz toynakları vardır ve [onların] vücutları kılla kaplıdır.¹⁰⁷ İnsan eti yerler.

Bu yönün ötesinde, (l.95) bir grup yabancı Türk halkı vardır. Onlardan birisinin bacağı kırılmıştır. Adam yürüyemediğinden arkadaşları, [onun] kırılan bacağının önünde bir at öldürdüler. Sonra [onlar] çok sayıda odun topladılar ve (l.97) ona bir çakmak taşı vererek, orada bıraktılar. Bir süre sonra yorgun düşmüş bir kaplan, adamın kırılan bacağına doğru yaklaştı. Kaplanın arkasından [bir şey gelmekteydi]: onun bir kemirgenden daha büyük bir vücudu, (l.99) demir bir alet kadar sert bir kürkü vardı, boynu ile sağ ve sol böğründe başparmak büyüklüğünde beyaz benekler vardı. Bacağı kırık olan adam (l.101) hayvanı, beyaz benekli böğrüne doğru attığı tek okla vurdu ve onu öldürdü. Bu yaratığın vücuduna gelirsek, o bir domuz gibi kamburdu; kürkü, demir bir alet gibi sert ve dikenliydi ve burnundan (l.103) kuyruğunun ucuna dek uzanıyordu, kılıç kadar keskindi. Türkçede buna *kog-nyo-yog*¹⁰⁸ deniyor-

¹⁰⁴ Bunlar, 8. yüzyılın ikinci yarısında Aral Denizi'nin kuzeyinden Hazar Denizi'nin kuzeyindeki bir bölgeye göç eden Peçenekler'dir. Müslüman gezgin İbn Fadlan 10. Yüzyılın başlarında Hazar Denizi'nin kuzeyindeki bölgede, Peçenekler ile karşılaşmıştır. Peçenekler için bkz: Omeļjan Pritsak, "The Peçenegs: A Case of Social and Economic Transformation", *Studies in Medieval Eurasian History*, Variorum Reprints, London,1981 ve ayrıca bkz. Golden, 1992, s. 264-270.

¹⁰⁵ Bu kabile, Ligeti, "a.g.m.", s. 181-182 tarafından, bir Oğuz kabilesi olan Kaşgarlı Mahmud'un Ala-yuntlu'su ile tanımlanmıştır. Tibetçe "alacalı at" için kullanılan kelime Eski Türkçe "ala-yuntlu" ifadesinin birebir tercümesidir: Türkçe *Hala/*Ala=Tibetçe *Skra*; Türkçe *yunt*=Tibetçe *rta* ve Türkçe *lu*=Tibetçe *can*. Toru Senga Ha-la-yund-log kelimesini "alaca atları olan (insanlar)" olarak tercüme ederken (bkz. Toru Senga, "«Northern» Neighbors of the Khazars around 750 A. D.", *Ural-Altaysche Jahrbücher*, 64, 1992, s. 66), onların "Batı Sibiry ovalarının güney kısımlarında, bataklık bölgelerinin güneyinde ve Ob ile İşim nehirleri arasında" yaşadıklarını söylemektedir.

¹⁰⁶ Türkçe: Ud-ha-dag-lig. Sözcük yine Tibetçeden birebir tercüme edildiğinde "öküz toynaklı ayaklar" olarak Türkçeye çevrilir; bu konuda bakınız: Ligeti, "a.g.m.", s. 182. Senga, Ud-ha-dag-lig kabilesinin, yukarı Ural ve Tobol Nehirlerinin havzalarında yaşadığını öne sürmektedir (karş. Senga, 1992, s. 68). *Historia Tartarorum*'da "Ud-ha-dag-lig"e karşılık gelen bir halktan söz edilmesi ilginçtir: "Son olarak Ucor-colon adlı insanlara geldiler, yani *öküz toynaklı* ayakları olanlar kastediliyor, çünkü Tatarca'da *ucor* öküz ve *colon* ise ayak anlamındadır. Ya da başka türlü söyleyecek olursak "Nochoy-terim", bu kelime ise, köpek-kafalı anlamındadır; Tatarca'da *nochoy* köpek anlamına gelir, *terim* ise kafa anlamına gelir. Ayakları, ayak bileklerinden aşağıya kadar öküz benzer ve başın arkasından kulaklarına kadar bir insan kafasına sahiptirler; bu nedenle adlarını, bedenlerinin canavara benzeyen bölümlerinden alırlar". Bkz: R. A. Skelton *v.d.*, 1965, s. 75.

¹⁰⁷ Tibet dilinde *shol-ba*: "araya ekleme, ek, ilave" (karş. Jaeschke, *a.g.e.*, s. 564) gibi anlamlara gelir. Bu bağlamda, metinde Ud-ha-dag-leg olarak adlandırılan insanların ya bedenlerinde yer yer "serpiştirilmiş" gibi görünen kıllar bulunur ya da bedenleri kılla kaplıdır.

¹⁰⁸ Metin gidişatından *kog-nyo-yog* sözcüğü, "kirpi" ya da "oklu kirpi" kelimesinin Türkçesi gibi görünse de hiçbir bilim insanı eski ya da modern Türk dillerinde bu sözcüğün izine ulaşamamıştır.

du.[...] (l.104) [...] kocaman[...] ve kaplanla kirpinin (*lgang*)¹⁰⁹ orada savaştığını gördüm. (l.105) [...] iyileşene kadar (?); kaplan, vahşi hayvanı öldürdü. (l.106) [...] adamın oranları (?) diğerinin vücuduna benzer; küçük örtü (l.107) [...] kemik sağa hareket ettiğinde, çığlık attı (?); onun (l.108) [...] birinin içinde (...).

KÜÇÜK SÖZLÜK

A-shih-te	阿史德:	A-şı-dı ailesi	Nu-la	奴刺:	Coğrafi bölge adı
Hsieh-li	頡利:	İl Kağan	Paekche	百濟:	Kore' de bir yer
Kao-li	高麗:	Kore	Po-hai	渤海:	Coğrafi bölge adı
Mo-cho	默啜:	Kapgan Kağan	Su-ni	蘇尼:	Bir Türk boyu

Kaynaklar

- BACOT, Jacques: "Reconnaissance en Haute Asie Septentrionale par cinq envoyés Ouigours au VIIIe siècle", *Journal Asiatique*, 244, 1956, s. 137-153.
- BECKWITH, Christopher: *The Tibetan Empire in Central Asia*, Princeton University Press, Princeton 1987.
- BREGEL, Yuri: *An Historical Atlas of Central Asia*, Brill, Leiden 2003.
- CHAVANNES, Edouard: *Documents sur le Tou-Kiue (Tures) Occidentaux*, Adrien Maisonneuve, Paris 1942.
- CLAUSON, Gerard: "A propos du Manuscrit Pelliot Tibétain 1283", *Journal Asiatique*, 245, 1957, s. 11-24.
- CZEGLÉDY, Károly: "Bahrām Čōbīn and the Persian Apocalyptic Literature", *Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae*, 8, 1958, s. 21-50.
- CZEGLÉDY, Károly: "On the Numerical Composition of the Ancient Turkish Tribal Confederations", *Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae*, 25, 1972, s. 275-281.
- GOLDEN, Peter: *An Introduction to the History of the Turkic Peoples*, Otto Harrassowitz, Wiesbaden 1992.
- GOLDEN, Peter: *Ethnicity and State Formation in Pre-Çinggisid Turkic Eurasia*, Indiana University Department of Central Eurasian Studies, Bloomington Indiana 2001.
- GROUSSET, René: *The Empire of the Steppes*, Rutgers University Press (Orijinal yayın tarihi 1970), New Brunswick 1991.
- HAMILTON, James: "Toquz Oğuz et On-Uyyur", *Journal Asiatique*, 250, 1962, s. 23-63.
- HAMBIS, Louis: "Kāstim et Gesdum", *Journal Asiatique*, 246, 1958, s. 313-320.
- IMAEDA, Yoshiro ve SPANIEN, Ariane: *Choix de documents tibétains conservés à la Bibliothèque Nationale*, Bibliothèque Nationale, c. 2, Paris 1979.
- JAESCHKE, Heinrich August: *A Tibetan-English Dictionary*, Curzon (Orijinal yayın tarihi 1881), Richmond 1998.
- KARA, György: "Aramaic Scripts for Altaic Languages", *The World's Writing Sys-*

¹⁰⁹ Eski Tibetçede *lgang* olarak kullanılan kelimenin modern Tibetçede karşılığı *rgang* şeklindedir ve anlamı "kirpi ya da belki de daha doğrusu oklu kirpi" (bkz. Jaeschke, *a.g.e.*, s. 103) şeklindedir. Kirpinin Altay mitolojisindeki rolü üzerine şu çalışmaya bkz: Erika Taube, "Der Igel in der Mythologie Altaischer Völker", *Altaica Osloensia*, Ed. Bernt Brendemoen, Universitetsforlaget, Oslo, 1991, s. 339-354.

- tems*, Ed. Peter T. Daniels ve William Bright, Oxford University Press, New York and Oxford 1996, s. 536-558.
- LALOU, Marcelle: "Inventaire des Manuscrits Tibétains de Touen-houang conservé à la Bibliothèque Nationale", c. III., Bibliothèque Nationale, Paris 1961.
- LI FANG-KUEI ve W. SOUTH COBLIN: *A Study of the Old Tibetan Inscriptions*, Chung yang yen chiu yüan li shih yü yen yen chiu so, Taipei 1987.
- LIGETI, Louis: "A propos du «Rapport sur les rois demeurant dans le nord», *Études tibétaines dédiées à la mémoire de Marcelle Lalou*, Adrien Maisonneuve, Paris 1971, s. 166-189.
- MACKERRAS, Colin: "Sino-Uighur Diplomatic and Trade Contracts (744 to 840)", *Central Asiatic Journal*, 13/1, 1969, s. 215-240.
- MACKERRAS, Colin: *The Uyghur Empire According to the T'ang Dynastic Histories*, University of Southern Carolina Press, Columbia 1973.
- MINORSKY, Vladimir: "Tamīm ibn Bahr's Journey to the Uyghurs", *Bulletin of the School of Oriental and African Studies*, 12/2, 1948, s. 275-305.
- MOLÉ, Gabriella: *The Tu-yü-hun from the Northern Wei to the Time of the Five Dynasties*, Istituto Italiano per il Medio ed Estremo Oriente, Rome 1970.
- MORAVCSIK, Gyula: *Byzantinoturcica*, c. 2, E. J. Brill, Leiden 1983.
- MORIYASU, Takao: "Tibetto-go shiryō chū ni arawareru Hoppō minzoku-Drugu to Hor", *Ajia Afurika Gengo Bunka Kenkyū (Journal of Asian and African Studies)*, 14, 1977, s. 1-48.
- MORIYASU, Takao: "La nouvelle interprétation des mots *Hor* et *Ho-yo-hor* dans le manuscrit Pelliot Tibétain 1283", *Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae*, 34, 1980, s. 171-184.
- rNam rgyal tshe ring: *Bod yig brda rnying tshig mdzod*, Krung kho'i Bod rig pa dpe skrun khang, Beijing 2001.
- PELLIOT, Paul: *Notes on Marco Polo*, Adrien Maisonneuve, 3 cilt, Paris 1959-1973.
- PRITSAK, Omeljan: "The Pečenegs. A Case of Social and Economic Transformation", *Studies in Medieval Eurasian History*, Bölüm X, Variorum Reprints, London 1981.
- PULLEYBLANK, Edwin G: "Some Remarks on the Toquzoghuz Problem", *Ural-Altische Jahrbücher*, 28, 1956, s. 35-42.
- SINOR, Denis: "The Legendary Origin of the Turks", *Folklorica: Festschrift for Felix J. Oinas*, Ed. Egle Victoria Žygas ve Peter Voorheis, Research Institute for Inner Asian Studies, Bloomington 1982, s. 223-257.
- SINOR, Denis: "Some Components of the Civilization of the Turks (6th to 8th century)", *Altaistic Studies*, Papers Presented at the 25th Meeting of the Permanent International Altaistic Conference at Uppsala June 7-11 1982, Ed. Gunnar Jarring ve Staffan Rosén, Almqvist & Wiksell International, Stockholm 1985, s. 145-159.
- SINOR, Denis: "Random Remarks on Metallurgical Themes in Pre-Modern Inner Asia", *Scripta Ottomanica et Res Altaica Festschrift für Barbara Kellner-Heinkel zu ihrem 60. Geburtstag*, Ed. Ingeborg Hauenschield, Claus Schönig ve Peter Zieme, Harrassowitz Verlag, Wiesbaden, 2002, s. 297-312.
- SKELTON, Raleigh A., MARSTON, Thomas E. ve PAINTER, George D.: *The Vinland Map and the Tartar Relation*, Yale University Press, New Haven and London 1965.
- STEIN, Rolf Alfred: "Tibetica Antiqua V: La religion indigène et les Bon-po dans les Manuscrits de Touen-Houang", *Bulletin de l'École Française d'Extrême Orient*, 77, 1988, s. 27-56.

- TAUBE, Erika: “Der Igel In Der Mythologie Altaischer Völker”, *Altaica Osloensia, Proceedings from the 32nd Meeting of the Permanent International Altaistic Conference at Oslo, June 12-16, 1989*, Ed. Bernt Brendemoer, Universitetsforlaget, Oslo 1991, s. 339-354.
- TUCCI, Giuseppe: *The Tombs of the Tibetan Kings*, Istituto Italiano per il Medio ed Estremo Oriente, Rome 1950.
- URAY, Géza: “L’emploi du tibétain dans les chancelleries des états du Kan-sou et de Khotan postérieurs à la domination tibétaine”, *Journal Asiatique*, 269, 1981, s. 81-90.
- YULE, Henry: *Cathay And the Way Thither*, c. 2, The Hakluyt Society (Orijinal yayın tarihi 1889), London 1965.